

A Moldvára, a moldvai katolikusok történetére vonatkozó anyaggyűjtés és feldolgozás a kezdetektől fogva a vatikáni magyar kutatások önálló vonulatát képezték, és párhuzamosan haladtak a román kutatásokkal, hol egymást erősítve, hol pedig egymás ellen dolgozva. A magyar és román történészek vatikáni munkásságának összehasonlító elemzésére ugyanakkor eddig még nem került sor. A szerző összetett célt tűzött ki maga elé, ennek megfelelően forrásai is többre tegeűek. Egyrészt leltárt készít a nyomtatásban megjelent művekről, másrészt számba veszi a magyar részről folytatott levéltári gyűjtőmunka kéziratban maradt eredményeit. Ezt követően ismerteti a levéltári kutatások tudománypolitikai, tágabban történeti kontextusát és ennek hatását a tudományos munkára, végül pedig rekonstruálja a kutatások pontos történetét. Mindennek eredménye egy meglehetősen rendhagyó historiográfiai tábló, amely egyszerre vállalkozik a kutatások objektív eredményeinek értékelésére és a történeti munka politikai és kulturális környezetének bemutatására. Ennek érdekében valamennyi érintett kutató (olykor rendezetlen vagy a család tulajdonában levő) hagyatékát felkutatta, és dolgozott az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában is. Jelen kötet Molnár Antal kilencedik önálló könyve a METEM kiadásában.

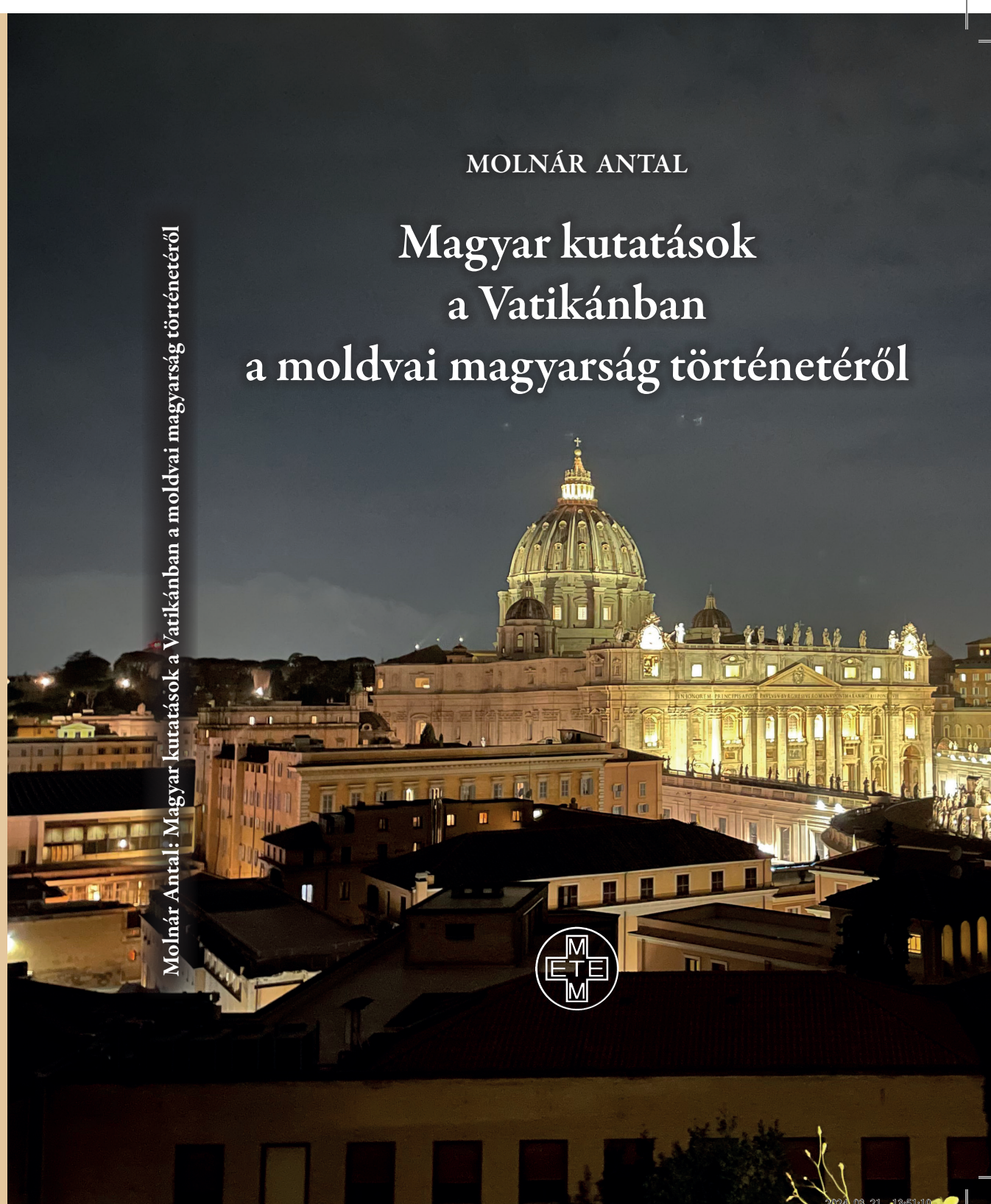

9 786155 826405

Molnár Antal: Magyar kutatások a Vatikánban a moldvai magyarság történetéről

MOLNÁR ANTAL

Magyar kutatások a Vatikánban a moldvai magyarság történetéről

MOLNÁR ANTAL
MAGYAR KUTATÁSOK A VATIKÁNBAN
A MOLDVAI MAGYARSÁG TÖRTÉNETÉRŐL

MOLNÁR ANTAL

**Magyar kutatások a Vatikánban
a moldvai magyarság történetéről**

Budapest, 2024

Kiadja:
MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA
MUNKAKÖZÖSSÉG (METEM) Budapest
és a
HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
www.heh.hu

Felelős kiadó:
Várszegi Asztrik

Kiadói szerkesztő:
Zombori István

A kötet elkészítését NKFIH K-129236 azonosító számú,
Kereszténység és Iszlám. Keresztesháború és együttélés választóján
a 16–17. században című kutatási projektje, megjelenését a HUN-REN BTK
Történettudományi Intézete támogatta.

A borító Molnár Antal felvételének felhasználásával készült.

ISBN 978-615-5826-40-5

Nyomdai előkészítés
Sigillum 2000 Bt.
Nyomdai munkák:
EFO Nyomda
www.efonyomda.hu

TARTALOM

Bevezetés	7
A román történeti kutatások kezdetei a Vatikánban a moldvai katolikusok történetéről.	12
A magyarországi kezdetek: Veress Endre moldvai csángókra vonatkozó római kutatásai.	18
Román kutatások a nacionalizmus szorításában a két világháború között.	24
A csángók apostola a Vatikánban: Domokos Pál Péter római kutatásai	32
A csúcsteljesítmény: Benda Kálmán és a csángó okmánytár	47
Az elmaradt folytatás?	85
Összegzés	96
Források és irodalom.	98
Személynévmutató	113
Summary	117

BEVEZETÉS*

A vatikáni (tágabban római) magyar történeti kutatások gazdag és nemzetközi szempontból is figyelemre méltó eredményei között különleges hely illeti meg a Moldvára, a moldvai magyarságra¹ vonatkozó kutatómunkát. Az egyes nemzetek történészei a 19. század végétől, a Vatikáni Titkos (ma Apostoli) Levéltár (*Archivum Secretum Vaticanum*, *Archivio Segreto Vaticano*, ma *Archivio Apostolico Vaticano*) megnyitása (1881) után főleg a saját országuk múltjára vonatkozó dokumentumok feltárását végezték, munkájuk eredményeit elsősorban forrásközlő sorozatokban és római intézeteik évkönyveiben tették és teszik közzé. Ezek az általában gondosan megtervezett, jelentős részben a kö-

* Itt mondok köszönetet Iancu Laurának a munkám során nyújtott segítségért és együttgondolkodásért, illetve azon kollégáknak, akik a hagyatékokban és levéltári anyagokban való tájékozódásomat segítették: Babucs Antalnak (MTAK Kézirattár), Cseh Gergő Bendegúznak (ÁBTL), Domokos Máriának (Domokos Pál Péter hagyatéka), Dreska Gábornak (MFL), Eördögh Istvánnak, Fáy Zoltánnak (MFK), Ionica Xéniának (EFGyL), Karlinszky Balázsnak (VFL), Méry Tündének (OSZK Kézirattár), Pók Attilának, Somorjai Ádámnak, Sonnevend Gergelynek (ÁBTL), Szatmári Juditnak (DRERL), Szovák Kornélnak (Pásztor Lajos hagyatéka), Tari Örsnek (Blinken OSA) és Zombori Istvánnak.

A szövegben idézett levélrészletek eredeti helyesírását és központosítását megtartottam, egyedül az írógépelésből adódó nyilvánvaló elütéseket és a rövid-hosszú magánhangzókat korrigáltam.

- 1 Moldva magyar etnikumú népességére a *moldvai magyar* terminust tartom helyesnek, illetve amikor a felekezeti jellegen van a hangsúly, a *moldvai katolikus* megjelölést. Választásomat a Péntek János és Iancu Laura által ismertetett nyelvészeti és néprajzi, illetve ezeken túlmutató nemzetpolitikai szempontok indokolják. PÉNTÉK János: *A moldvai magyarokról és a csángó elnevezésről*. Magyar Nyelv 110 (2014) 437–447.; Uő: *Az identitás összekapcsoló és szétromboló kötélekei*. In: *A moldvai magyarság kutatása a 21. században. Tanulmányok Domokos Pál Péter tiszteletére*. Szerk.: IANCU Laura. Budapest, 2021. 155–168., különösen 161–163.; IANCU Laura: *Miért csángó, ha magyar? A moldvai magyarság története és elcsángósítása*. Budapest, 2022. (Kaleidoszkóp Könyvek) 111–137. Ennek ellenére, mivel egy historiográfiai áttekintésről van szó, alkalmazkodnom kellett az általam tárgyalt kutatók és művek terminológiájához és tárgymegjelöléséhez. A *csángó* kifejezést abban az esetben írom le, amikor az általam idézett és tárgyalt szerző, kutatás, irodalmi mű vagy nemzetpolitikai akció ezzel az etnonimiával jelölte meg tárgyát.

zépkorra összpontosító forráskutatások fontos szerepet játszottak a 19. század végének és 20. század elejének nemzeti keretek között folytatott, nemzetépítő funkciójú történetírásában.² A vatikáni levéltár kincseinek feltárásában a magyar történeti kutatások élenjárónak számítottak, különösen a levéltár megnyitása utáni évtizedben.³

Moldva viszont soha nem tartozott a történelmi Magyarországhoz, tehát a rá vonatkozó források összegyűjtése és közzététele a fenti paradigmában elsősorban nem a magyar, hanem inkább a román tudományosság feladatának számított. A Moldvában élő nagyszámú magyar katolikus kisebbség sokszázados múltja viszont mégiscsak a magyar történeti kutatások látókörébe emelte a moldvai magyarságra vonatkozó, egyébként igen gazdag vatikáni forrásanyagot. Ennek köszönhetően több magyar historikus mutatott érdeklődést a moldvai katolikus egyház történetére vonatkozó római dokumentáció iránt. Mellettük természetesen a román történészek is vizsgálták a vatikáni forrásokat, és ebben a témában a román kutatások (eltérően a horvát, szerb és szlovák társaiktól) a 20. század végéig jelentősen megelőzték a magyart. Ennek fényében is izgalmas historiográfiai tény, hogy ez a helyzet a 20. század végén megfordult, és az 1970-es évektől kezdve a moldvai témának (nem függetlenül a magyar nemzeti gondolkodásban betöltött szerepétől és szimbolikus helyétől) fontos szerepe lett a magyar részről folytatott vatikáni levéltári kutatások általános feléledésében, az 1990 után induló és Róma felé tájékozódó katolikus egyháztörténész generáció érdeklődésének és szakmai orientációjának formálódásában.

Az alábbi kutatástörténeti áttekintés párhuzamosan vizsgálja a román és magyar vatikáni kutatások alakulását, hiszen a kettő folyamatosan reflektált egymásra, kezdetben egymást inspiráló módon, később egyre inkább egymásnak feszülve. Emellett igyekeztem elhelyezni az egyes kutatók munkásságát

2 Ennek kontextusára lásd: GYÁNI Gábor: *Kulturális nacionalizmus és tudományok: a történetírás példája. A történetiség fogalma a nacionalizmuselméletek tükrében*. In: *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Szerk.: SZILÁGYI Adrienn – BOLLÓK Ádám. Budapest, 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 5.) 11–26.; VARGA Bálint: *Birodalmi és nemzeti történetírói közösségek a 19. századi Habsburg Monarchiában*. Uo. 102–124.

3 A magyar részről folytatott vatikáni kutatások legújabb mértékadó összefoglalása: TUSOR Péter: *Monumenta és Collectanea. Magyar történeti kutatások a Vatikánban*. Budapest–Róma, 2022. (Collectanea Vaticana Hungariae 20.) A levéltár a 2019 előtti kutatások ismertetésénél az akkori nevén, vagyis Vatikáni Titkos Levéltárként említem.

egy tágabb, a historiográfiai kereteken túlmutató történeti kontextusban, hiszen mindkét részről erősen átpolitizált és a nemzeti diskurzusban kiemelt történeti argumentumról volt szó.⁴ Másképp fogalmazva, a moldvai katolikusokra vonatkozó vatikáni kutatások mindkét nemzeti historiográfiában részévé váltak a nemzetépítés vagy a nemzetföltés elméleti megalapozásának, történetük csakis ennek összefüggésében értelmezhető. Emiatt nem elégedtem meg a nyomtatásban megjelent írások számbavételével és bemutatásával, hanem valamenynyit érintett kutató (Wilhelm Schmidt (1817–1901/, Veress Endre /1868–1953/, Balogh József /1911–1980/, Pásztor Lajos (1913–1997/, Domokos Pál Péter /1901–1992/, Lukács László /1910–1998/, Benda Kálmán (1913–1994/, Tóth István György /1956–2005/) esetében felkutattam és áttekintettem a kéziratos hagyatékokat is.

A formálódó ortodox államvallású román nemzetállam számára a katolikus kisebbség kezdettől fogva idegen testet jelentett.⁵ A jászvásári (iași-i) püspökség román nemzeti szellemben nevelt klérusa, részben a korábbi olasz misszionárius-hagyományt folytatva, részben az új elvárásokhoz igazodva, a román nyelv és identitás harcos képviselőjeként lépett fel. Ennek a nacionalista attitűdnek ugyanakkor az 1930-es évekig nem volt közvetlen visszacsatolása a román történettudományban. A nemzetföltés miatt a nemzeti diskurzus a magyar kutatók munkáiban tűnt fel először, ami érthető, hiszen már a 19. századi utazók is egy identitásában veszélyeztetett, mert a nemzeti fejlődésből kimaradt és saját magyar identitását elit nélküli nemzeti kisebbséget találtak Moldvában. A keletre szakadt magyarok iránti érdeklődés és (ön)sajnálát, illetve ezzel összefüggésben a megmentésük iránti fel-fellángoló buzgalom a romantikától kezdve, egyfajta sajátosan nosztalgikus és búsongó magyar orientalizmusként volt jelen a magyarországi közgondolkodásban. Paradox módon a magyar néprajzi csoportok közül éppen a „világ legárvább, legelfelejtettebb népcsoportja” élvezi a hazai kutatók és a nagyközönség legtartósabb figyelmét majd

4 Erre lásd: DEMÉNY Lajos: *A csángó múlt a magyar és a román történetírásban – a politikai szándék és a tudományosság válaszfútján*. In: *Csángó sorskérdések. Az újkirgói tanácskozási előadásai 1994. október 28–30.* Budapest, 1997. (Csángó Füzetek 2.) 5–10.

5 A moldvai magyarság történetéről és egyháztörténetéről két kitérő modern összefoglalás: POZSONY Ferenc: *A moldvai csángó magyarok*. Budapest, 2005. (Örökség). 24–94.; IANCU: *Miért csángó*, 11–92. A moldvai magyarság közép- és koraújkorai történetére a régebbi irodalomból a legfontosabb szintézis: MIKECS László: *A Kárpáton túli magyarság*. In: *Magyarok és románok*. I. Szerk.: DEÉR József – GÁLDI László. Budapest, 1944. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1944.) 441–507.

két évszázada. Ennek oka a csángó lét szimbolikus ereje, amely a magyarság sorsüldözöttségének metaforája, extrém megnyilvánulása volt. A csángó sorsra egyúttal a kisebbségi magyarságot fenyegető, asszimiláció révén bekövetkező nemzethalál előhírnökeként is tekintettek és tekintenek sokan ma is.⁶

A moldvai magyarságról készített 18. századi beszámolók még erőteljesen történeti jellegűek voltak,⁷ de a moldvai magyarok iránti érdeklődés a 19. században mindinkább néprajzi és nyelvészeti irányultsággá változott. A kutatások történeti szálát főleg a csángók eredetének vizsgálata jelentette, ami viszont a meglehetősen délibábos képzetek (a hun–kazár–ősmagyar–hun–huszita származás körüli viták) miatt már rövidtávon sem vált a történettudomány (és a moldvai magyarság kutatása) hasznára.⁸ Ezzel szemben a 19. század első harmadától, lényegében Gegő Elektől (1805–1844) induló irodalom, kezdetben útibeszámolók, majd a század második felétől mindinkább tudatos néprajzi és

6 HATOS Pál: *A csángó irodalom és a „vereség kultúrája”*. In: Uő: *Választott népek és a vereség kultúrája. Esszék a modern eszmetörténet vallásos kontextusainak köréből*. Budapest, 2013. 158–171., idézet: 159 (Domokos Pál Péter). A moldvai magyarok asszimilációjának történeti dimenzióira lásd: TÁNCZOS Vilmos: *A moldvai csángók lélekszámáról*. In: *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. Szerk.: POZSONY Ferenc. Budapest, 1999. (A Magyarságkutatás könyvtára XXIII.) 7–32.

7 Itt csupán a két legfontosabb vállalkozásra, a jezsuita Péterffy Károly és társainak moldvai küldetésére (1743) és Zöld Péter beszámolóira (1780) utalok: BARTA István: *Az 1743. évi moldvai jezsuita misszió*. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. V. 1942–1943*. Budapest, 1943. 70–90.; DOMOKOS Mária: *Zöld Péter moldvai jelentései*. Ethnographia 109 (1998) 267–284. Lásd még Benkő József nagy történeti értekezését, amely azonban nem a moldvai katolikusok múltjával, hanem a milkói püspökség székelőföldi joghatóságával foglalkozik, és oklevélhamisítványokkal a püspökségből egy hun–székely nemzeti egyházat kreál. JOSEPHUS BENKŐ: *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis per terram Transilvanicam, maxima dioeceseos suae parte, olim exporrecti explanatio*. I–II. Viennae, 1781. A régebbi magyar egyháztörténeti irodalomból lásd még: JOSEPH KEMÉNY: *Ueber das Bisthum und das Franziskanerkloster zu Bakov in der Moldau. Ein kritischer Beitrag zur Kirchengeschichte der Moldau, Walachei und Siebenbürgens*. In: *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens*. II/1. Hrg.: Anton KURZ. Kronstadt, 1846. 3–82. Benkő és a régebbi, Moldva egyháztörténetével (elsősorban a milkói missziós püspökséggel) foglalkozó kutatások értékelésére lásd: MAKKAI László: *A milkói (kún) püspökség és népei*. Budapest, 1936. 3–9.

8 A csángók származására vonatkozó nézetek áttekintésére nagyon hasznos Mikecs Lászlónak az alábbiakban még többször idézett, annotált bibliográfiája: MIKECS László: *Csángók*. h. n., é. n. [Budapest, 1941.] (Reprint: 1989.) 330–399. Újabb áttekintések a csángó eredetkérdés historiográfiájáról: ROBIN BAKER: *On the Origin of the Moldavian Csángós*. The Slavonic and East European Review 75 (1997) 658–680.; POZSONY: *A moldvai csángó magyarok*, 10–23.

nyelvészeti gyűjtések és ezek tudományos feldolgozása a moldvai magyarság kutatását az egyetemes magyarságtudomány egy jól körülhatárolható és (legalábbis legjobb eredményei tekintetben) magas színvonalú részdiszciplinájává tették.⁹ A néprajzi, népzenei és nyelvészeti gyűjtőmunka dominanciája természetes módon magyarázható azzal a ténnyel, hogy egy eltűnőben lévő és megmentésre váró kultúra helyszíni vizsgálata sokkal fontosabb és izgalmasabb is, mint a nyelvi akadályok miatt híveikkel közvetlen kapcsolatot kiépíteni nem tudó egyházi intézmények és személyek történeti vizsgálatának levéltári források alapján történő kutatása.¹⁰

9 A moldvai magyar nyelvészeti és néprajzi kutatások eredményeinek még jelzésszerű bemutatása sem tartozik a jelen tanulmány feladatai közé, ezért csupán néhány kutatástörténeti áttekintést említek. SZABÓ T. ATTILA: *A moldvai csángó nyelvjárás kutatása*. In: Uő: *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek*. V. Bukarest, 1981. 482–527., 599–609 (1959.); GUNDA Béla: *A moldvai magyarok néprajzi kutatásának újabb eredményei*. In: *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*. II. Szerk.: PETERCSÁK Tivadar. Budapest, 1989. 59–78.; HALÁSZ Péter: *Eredmények és feladatok a moldvai csángók néprajzi kutatásában*. In: Uő: *Bokrétába kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajzához*. Budapest, 2002. (Örökség). 19–45.; TÁNCZOS Vilmos: *A moldvai csángók nyelvészeti kutatása*. In: Uő: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Kolozsvár, 2011. 109–185.; IANCU Laura: *Vallás Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat*. Pécs–Budapest, 2013. (Studia Ethnologica Hungarica XVII.) 37–48.; POZSONY Ferenc: *A csángó tárgyi kultúra kutatása és múzeumi reprezentációja*. In: *A moldvai magyarság kutatása*, 254–264.; MAGYAR Zoltán: *A moldvai magyarok epikus népköltészete. Kutatástörténeti áttekintés*. *Pro Minoritate* (2023/2) 36–54. A moldvai magyarságra vonatkozó kutatások teljességre törekvő bibliográfiája 2005-ig: *A moldvai csángók bibliográfiája*. Összeáll.: ILYÉS Sándor. Szerk.: ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc – TÁNCZOS Vilmos. Kolozsvár, 2006.

10 Ennek a kutatómunkának talán legjelentősebb, alább nem idézett eredménye: LÜKŐ Gábor: *A moldvai csángók. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal*. Szerk. és az utószót írta: POZSGAI Péter – HEILIG Balázs. Budapest, 2002². (Lükő Gábor művei 2.) A munka első kiadása 1936-ban jelent meg, és interdiszciplináris megközelítésének eredményei alapvető kiindulópontul szolgáltak nemcsak a néprajzi, hanem a történeti és nyelvészeti kutatások számára is.

A ROMÁN TÖRTÉNETI KUTATÁSOK KEZDETEI A VATIKÁNBAN A MOLDVAI KATOLIKUSOK TÖRTÉNETÉRŐL

Teljesen más szempontok mozgatták a román tudományosságot a 20. század derekáig. A nagyrészt magyar etnikumú vagy elrománosodott, de mindenestre a románság alapvető nemzeti sajátosságát jelentő ortodoxiától eltérően katolikus vallású népesség nyelvi vagy néprajzi vizsgálatát a román tudósok sokáig nem tekintették feladatuknak. A néprajzi kutatás a román nyelvű katolikusok között nagyon későn, a 20. század második felében indult meg, ami kétségtelenül már csak a 24. óra utáni állapotok rögzítésére nyújtott lehetőséget.¹¹ Ellenben a történeti kutatásokat teljesen más szempontok mozgatták. A román vajdaságok középkori és kora újkori történetének, a balkáni országokhoz hasonlóan, nagyon szűkösek a helyi forrásai, ezért a román kutatók már a 19. század derekától kezdve fokozott figyelmet fordítottak az európai levéltárakban őrzött forrásokra. A Vatikáni Titkos Levéltár megnyitása után a román tudósok is hozzáláttak a történelmükre vonatkozó dokumentumok feltárásához, ami esetükben – a politikai kapcsolatok forrásain túl – nyilván elsősorban a vajdaságokban élő katolikusok múltjára vonatkozó iratokat jelentette. Ennek köszönhetően a román történelemre vonatkozó okmánytárakban (Augustin Theiner lengyel¹² és Eudoxiu Hurmuzaki román¹³ diplomatáriumaiban) nagyon sok vatikáni dokumentum is napvilágot látott. Ugyancsak római archívumok alapján készült tanulmányok és forrásközlések jelentek meg a Columna lui

11 A moldvai katolikusokra vonatkozó román néprajzi kutatások összefoglalása: Ion H. CIUBOTARU: *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare*. I–III. Iași, 1998–2005.

12 Augustinus THEINER: *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. I–IV. Romae, 1860–1864.

13 Eudoxiu de HURMUZAKI: *Documente privitoare la istoria românilor*. I–XIX. + I–VIII. București, 1876–1922.

Traian¹⁴, később pedig a *Revista catolică*¹⁵ című folyóiratokban. Ezek közül kiemelkedik Ioan Constantin Filitti (1879–1945) konzervatív gondolkodó és diplomata kétkötetes forráskiadványa a Vatikáni Titkos Levéltárból. Az első kötetben jórészt a Konrad Eubel által összeállított *Hierarchia Catholica*¹⁶ jelzeteit követve tette közzé a moldvai püspökségekre kinevezett főpapok bulláit, illetve konzisztoriális és kamarai dokumentumait. A második kötetben 16–18. századi politikai dokumentumokat közölt, elsősorban nunciatúrai fondokból.¹⁷ A 17. században a missziós egyházszerkezet joghatósági szempontból erősen összekötötte a moldvai és főleg havasalföldi katolikus egyházi intézményeket a bulgáriai missziós hierarchiával. Ennek következtében a bolgár katolikus egyháztörténelemmel foglalkozó forráskiadványok egy része számos fontos dokumentumot tartalmaz Moldova egyháztörténetére is.¹⁸

Bár nem a vatikáni gyűjteményekből került elő, de minden bizonnyal a legnagyobb jelentőségű és a későbbi római kutatásoknak is nagyon komoly lökést adó felfedezés volt, amikor a 19. század végén Constantin Esarcu román régiségbúvár olaszországi kutakodásai során egy antikváriumban rábukkant Marcus Bandinus (Marco Bandini, Marko Bandulović) bosnyák ferences és marcianopolisi érsek vizitációs jelentésére a moldvai katolikus közösségekről (1646–1647, 1648). Bár a forrás létezéséről már korábban is tudtak, hiszen használta annak gyakorú példányát a kolozsvári ferencesek könyvtárában Ke-

14 Két fontos forrásközlésre utalok: Bogdan P. HASDEU: *Documente inedite din Biblioteca Doria-Panfiliana din Roma, relative la istoria catolicismului în România, 1601–1606*. Columna lui Traian 7 (1876) 299–324.; Ioan BIANU: *Vito Pilutio. Documente inedite din arhivele Propagandei*. Columna lui Traian, nua serie 4 (1883) 142–146., 257–287.

15 A számos, vatikáni és római források alapján készült cikk közül csak a moldvai katolikusokra vonatkozó írásokat említem: Carl AUNER: *Inceputul episcopiei de Bacău*. *Revista catolică* 1 (1912) 383–408.; Chiril KARALEVSKI: *Proiectul misiunii lui Antonio Possevino în Moldova și Țara Românească 1583–1585*. *Revista catolică* 3 (1914) 521–562.; Uő: *Bernardino Quirini, episcop de Argeș*. *Revista catolică* 4 (1915) 47–62., 187–205., 515–535.

16 Conradus EUBEL: *Hierarchia catholica medii aevi*. I–II. Monasterii, 1898–1901.

17 I.[oan] C.[onstantin] FILITTI: *Din arhivele Vaticanului*. I–II. București, 1913–1914. A II. kötet elején (6–12) felsorolja az 1910 előtti román vatikáni forrásközléseket.

18 A legfontosabbak: Julijan Graf PEJACSEVICH: *Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopol, apostolischer Vicar und Administrator der Moldau, bulgarischer Internuntius am kaiserlichen Hofe und kaiserlicher Gesandter bei dem Kosaken-Hetman Bogdan Chmelnicki (1612–1674)*. *Archiv für Österreichische Geschichte* 59 (1880) 337–657.; Eusebius FERMENDŽIN: *Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799*. Zagrabiae, 1887. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23.)

mény József¹⁹ és Wilhelm Schmidt²⁰, és szemelvényes fordításokat publikált a gyöngyösi ferenceseknél őrzött 18. századi másolatából Gegő Elek,²¹ de igazi karrierje csak Esarcu felfedezése után indult meg. A kéziratot, amely minden bizonnyal a Propaganda Fide Kongregáció számára készült elsődleges tisztázat volt, 1895-ben latin eredetiben és román fordításban publikálta Vasile Alexandrescu Urechia (1834–1901).²² Ezt követően a történészek a Bandinus-jelentést a moldvai katolikusok történetének legfontosabb forrásaként kezdték használni, illetve ennek hatására fordultak a Propaganda Fide Kongregáció történeti levéltára (*Archivio della Sacra Congregazione de Propaganda Fide*, ma *Archivio Storico di Propaganda Fide*) felé.²³

Ennek a történetírói termésnek egy korai, még nem kiadatlan vatikáni forrásokra épülő darabja Wilhelm Schmidt monográfiája a moldvai katolicizmus, elsősorban a bákói püspökség és az azt követő apostoli vikáriátus (1818–1884) történetéről.²⁴ Bár a kötet Budapesten, a patinás Athenaeum kiadónál jelent meg, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával, a művet megszületésének kontextusa és szerzőjének munkássága mégis egyértelműen a román tudományossághoz kapcsolták. Schmidt Olmützben született, Lembergben és Bécsben tanult, Nagyszébenben, majd a bukovinai Csernovicban és Szucsáván volt gimnáziumi tanár, pályáját Felső-Ausztriában és Csehországban fejezte

19 KEMÉNY: *Ueber das Bisthum und das Franziskanerkloster zu Bakov*, 14–15.

20 Lásd alább, a 24. jegyzetben.

21 Gegő szemelvényes fordítása a Bandini-jelentésből: GEGŐ Elek: *A' moldvai magyar telepekről*. Budán, 1838. (Reprint: 1987.) 129–166.

22 V.[asile] A.[lexandrescu] URECHIA: *Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierei lui Bandinus dela 1646, urmatii de textu, insofitii de acte si documente*. Bucuresci, 1895. (Estrasu din Anal-ele Academiei Romane. Seria II – Tom. XVI. Memoriele Sectiunii Istorice).

23 A vizitációs jelentésnek összesen négy kézírata volt ismert: kettő Bukarestben, egy Kolozsvárott és egy Gyöngyösön, míg a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában nem maradt fenn belőle példány. Ma mindössze az Urechia-féle kiadás alapjául szolgáló kézirat ismert. A forrás kézíratainak bemutatása: MIKÉCS László: *A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása*. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek 171.) 2–5. Modern kiadása: *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706. Documenta Hungarorum in Moldavia 1467–1706*. I–II. Szerk.: BENDA Kálmán. Sajtó alá rendezte: BENDA Kálmán – JÁSZAY Gabriella – KENÉZ Győző – TÓTH István György. Budapest, 1989. (A Magyarságkutatás könyvtára I.) I. 342–454. A gyöngyösi és a kolozsvári példányok felkutatására tett kísérleteim eredménytelenek maradtak. Itt mondom köszönetet Dreska Gábornak és Fáy Zoltánnak a budai és gyöngyösi gyűjtemények (MFL, MFK, GyFK), illetve Ionica Xéniának az EFGyL anyagáról nyújtott alapos tájékoztatásukért.

24 Guilielmus SCHMIDT: *Romano-Catholici per Moldaviam episcopatus et rei Romano-Catholicae res gestae*. Budapestini, 1887.

be, nyugdíjasként pedig Szucsavába települt vissza és Moldva történetével foglalkozott.²⁵ A moldvai katolikus egyház történetének megírásával Fidelis Dehm moldvai apostoli vizitátor bízta meg, célja pedig Melchisedec Ștefănescu moldvai ortodox püspök katolikusellenes pamfletjének, amely a moldvai fejedelemség évszázados vallási toleranciáját hirdette,²⁶ történeti alapon történő cáfolata volt.²⁷ A budapesti megjelenést magyar történészkapcsolatai és a téma érzékenysége indokolta.²⁸ Schmidt a román okmánytárak mellett bőségesen merített a kolozsvári ferences kolostor gazdag levéltári anyagából, gyakran idézi Bandinus jelentésének Kolozsvárott őrzött másolatát,²⁹ emellett felhasználta még a lengyel domonkosok, ferencesek és jezsuiták levéltárait, illetve a moldvai egyházi intézmények iratait is. Bár Melchisedec püspök művének állításait a jegyzetekben szorgosan cáfolta, könyve nem vitairat, hanem alapos történeti monográfia, amely elsősorban az egyes főpapok személyét és tevékenységét mutatja be, és különösen a 18–19. századi fejezeteinek nagy a forrásértéke. Adatgazdagsága és az általa felhasznált értékes kiadatlan dokumentáció ellenére Schmidt művét a későbbi román és magyar történetírás jórészt elfelejtette.³⁰ Ennek oka egyrészt nyilván a kötet – egyébként igen kacifántos – latin nyelve, ami a 19. század végén a szerző nemzetköziesítő szándékával pontosan ellentétes hatást ért el; másrészt pedig a mű a két historiográfia közötti senkiföldjén találta magát. A magyarországi kutatás számára a könyv megírásának moldvai egyházi kontextusa volt idegen, Romániában és Lengyelországban pedig nyilván a budapesti megjelenés miatt maradt nagyrészt ismeretlen. Hagyatékát úgyszintén nem sokat bolygatták az elmúlt évszázadban: az Országos Széchényi Könyvtár őrzi 22 kötetből és 11.615 folióból álló két hatalmas anyaggyűjtését Moldva történetéről.³¹

25 Österreichisches Biographisches Lexikon, http://biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Schmidt_Wilhelm_1817_1901.xml (letöltés: 2024. február 7.)

26 Melchisedec ȘTEFĂNESCU: *Papismul și starea actuală a Bisericii Ortodoxe din Regatul României*. București, 1883.

27 Ezekre a körülményekre utal az előszó is: SCHMIDT: *Romano-Catholici per Moldaviam episcopatus*, 5–8.

28 Több tanulmánya jelent meg magyarországi szakfolyóiratokban, és levelezett többek között Szilágyi Sándorral. OSZKK Fond IX/534.

29 Minden bizonnyal ő a legkésőbbi történész, aki ezt a kéziratot használta. SCHMIDT: *Romano-Catholici per Moldaviam episcopatus*, 36–82 passim.

30 Pedig a Századokban BARABÁS Samu írt róla recenziót: *Századok* 26 (1892) 762–766.

31 [Wilhelm SCHMIDT:] *Materialien zu einer Geschichte der Moldau*. I–XI. (Összesen 8715 folió). OSZKK Oct. Germ. 204/I–XI.; *Urkunden zur Geschichte der Moldau gesammelt von Wilhelm*

A 20. század első harmadában a vatikáni források kiadása és a Codex Bandinus megjelenése több román tudóst inspirált a moldvai katolikus magyarság történetének vizsgálatára. Műveik minden esetben a kiadott források alapos felhasználásával, sőt olykor újabb kiadatlan dokumentáció felkutatásával készültek. Ez utóbbi szempontból kiemelkedik a leginkább elfeledett Romulus CÂNDEA (1886–1973) nagyszebeni teológiai tanár, később bukovinai politikus. CÂNDEA 1916-ban Lipcsében a román fejedelemségek katolikus egyházának történetéből írta doktori értekezését, majd disszertációja valóban új, a 17. századra vonatkozó eredményeit egy román nyelvű kis kötetben is közreadta.³² Munkájához a kiadott források mellett nem római dokumentumokat használt ugyan, hanem bécsieket, de ezek az akkor még a Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött források tulajdonképpen a Propaganda Fide Kongregáció levéltárából származó kötetek voltak,³³ amelyek majd csak 1925-ben kerültek vissza a kongregáció levéltárába.³⁴ A szerző mindkét könyvében külön fejezetet szentelt a moldvai szász és magyar katolikusok „elnemzetietlenedésének”, Bandinus jelentése alapján bemutatva a katolikus lakosság asszimilációját és meghatározva ennek okait.³⁵ A korabeli román és magyar történetírásra két szerző, a moldvai bojár Radu Rosetti (1853–1926)³⁶ és a bukaresti német lelkész és kanonok Karl Auner (1865–1932)³⁷ gyakoroltak nagy hatást.

SCHMIDT k. k. *Gymnasialprofessor a. d. mehrer in- und ausländische Gelehrtenengesellschaften wirklichen und correspondierenden Mitglieder.* I–XI. OSZKK Fol. Germ. 1138/I–XI. (Összesen 2900 folió).

- 32 Romulus CÂNDEA: *Der Katholizismus in den Donaufürstentümern. Sein Verhältnis zum Staat und zur Gesellschaft.* Leipzig, 1916.; Uő: *Catolicismul în Moldova în secolul al XVII-lea.* Sibiu, 1917.
- 33 Román nyelvű művének függelékében hat dokumentumot közöl is: CÂNDEA: *Catolicismul în Moldova*, 47–68.
- 34 Az úgynevezett *Fondo di Vienna* 74 kötetéről van szó. Nikolaus KOWALSKY – Josef METZLER: *Inventory of the Historical Archives of the Sacred Congregation for the Evangelization of Peoples or „de Propaganda Fide”.* Rome, 1983. (Studia Urbaniana 18.) 67–70.
- 35 CÂNDEA: *Der Katholizismus in den Donaufürstentümern*, 60–88.; Uő: *Catolicismul în Moldova*, 13–40.
- 36 Radu ROSETTI: *Despre unguri și despre episcopiiile catolice din Moldova.* Analele Academiei Române. Seria II – Tom. XXVII (1904–1905) Memorile Sectiunii Istorice, 247–255. A tanulmány az ELTE Román Filológiai Tanszékének kiadásában magyar–román kétnyelvű kiadásban, három kísérőtanulmánnyal jelent meg: Radu ROSETTI – Meinolf ARENS – Daniel BEIN – DEMÉNY Lajos: *Rendhagyó nézetek a csángókról.* Szerk. és az előszót írta: MISKOLCZY Ambrus. Budapest, 2004.
- 37 AUNER Károly: *A romániai magyar telepek történeti vázolata.* Temesvár, 1908.

Mindkettőjük összefoglaló munkája nagyban támaszkodott a kiadott vatikáni okiratokra és a Bandinus-jelentésre. Mellettük a besszarábiai származású földrajztudós, a jászvásári egyetem professzora, Gheorghe I. Năstase (1896–1985) írt egy kitűnő tanulmányt a Bandinus-jelentés alapján a moldvai magyar betelepülés szakaszairól és a 20. századi magyar falvak történeti kontinuitásáról. A középkortól egészen a 19. századig tartó magyar bevándorlás periodizációjáról és topográfiájáról nyújtott képe mai történeti ismereteink mérlegén is megállják a helyüket.³⁸ Căndeia munkássága nagyrészt ismeretlen maradt Magyarországon, a másik három szerző írásai viszont megtermékenyítőleg hatottak a hazai kutatásokra is.³⁹

38 Gheorghe I. NĂSTASE: *Ungurii din Moldova la 1646 după „Codex Bandinus”*. Arhivele Basarabiei 6 (1934) 397–414., 7 (1935) 74–88. Kétnyelvű kiadása jegyzetek nélkül: *Năstase. Kétnyelvű kiadás. Ediție bilingvă*. Ford.: BARTHA György. Csíkszereda, 2003. (Bibliotheca Moldaviensis).

39 Lásd Mikecs László pozitív véleményét mindhárom szerzőről: MIKECS: *Csángók*, 371., 375., 394.

A MAGYARORSZÁGI KEZDETEK: VERESS ENDRE MOLDVAI CSÁNGÓKRA VONATKOZÓ RÓMAI KUTATÁSAI

Az úti élményeken, több-kevesebb módszertani tudatossággal végzett helyszíni gyűjtéseken vagy sokévtizedes lelkipásztori tapasztalatokon alapuló népismereti és később néprajzi leírások után a magyarországi csángókutatás csak a 20. század elején jutott el arra a felismerésre, hogy a továbblépés nagyon fontos feltétele a levéltári forrásokra építő történelmi vizsgálat. Nyilvánvalóan az (elsősorban római) források felé fordulásban nagy szerepe volt a fentebb említett román kutatók munkásságának. A moldvai magyarok történetére vonatkozó római levéltári kutatások magyar részről történő elindítására minden szempontból a legalkalmasabb személy Veress Endre volt.⁴⁰ Mindenekelőtt egyetlen magyar historikus sem ismerte olyan mélyen a román történetírást és művelőit, mint ő. Apja, Veress Sándor a negyvennyolcas romá-

40 Az alábbi áttekintés forrásai: CSATÁRI Dániel: *Veress Endre emlékezete*. Gyula, 1960. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 16.) 5–18.; BENDA Kámán: *Utószó*. In: *Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről*. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte: VERESS Endre. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.) 217–228.; KOVÁCH Géza: *Veress Endre hagyatéka*. In: *Europa (Balcanica–Danubiana–Carpathica) 3. Annales (Cultura–Historica–Philologica)*. Főszerk.: MISKOLCZY Ambrus. Budapest, 1998. 184–202.; DEMÉNY Lajos: *Veress Endre a román–magyar közös múlt kutatásának szolgálatában*. Századok 138 (2004) 89–118. Veress családi életéről, családtagjainak a forráskiadói tevékenységében való részvételéről lásd: GÉRA Eleonóra: *Egy fel nem fedezett művésznő a tudós férj árnyékában*. Dr. Veress Endréné Méhely Mária története. In: *1916 – A fordulat éve. Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk.: EGRY Gábor – KABA Eszter. Budapest, 2017. 195–227. A legújabb áttekintés a korábbi szakirodalom felsorolásával: TÓTH Krisztián: *Veress Endre történész élete és munkássága (1868–1953)*. In: *Örökség – identitás – emlékezet. A kulturális és szellemi örökség recepciója Erdélyben*. Kolozsvár, 2023. (Erdélyi Évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történelmi Intézet Évkönyve VIII.) 227–235. Az adatok pontosítását kiadatlan önéletrajza alapján végeztem el, amelynek cím nélküli, 149 oldalas gépirata a hagyatékban található: VERESS Endre: *Önéletrajzi vázlat*. [Pécs, 1950.] MTA KIK Kzt. Ms. 5068/93.

niai magyar emigráció vezéralakja, Londonban tanult földmérő mérnök volt. Elsősülött fia, Endre emiatt tizenhét éves koráig Bukarestben nevelkedett. Tanulmányait Kolozsvárott és Bécsben végezte, majd 1897-ben Déván kezdte meg tanári működését, innen hét év múlva Kolozsvárra, az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába került tizenkét évre. Megfogadva mesterének, Márki Sándornak a tanácsát, kezdettől fogva kiemelt érdeklődést mutatott a román történelem és kultúra iránt, számos írása jelent meg ebben a témában. Történeti kutatásainak fókuszában a 16. századi Erdély, a fejedelemség és a román vajdaságok kapcsolata álltak. Korán felfedezte, hogy a kora újkori erdélyi és tágabban magyarországi történelem forrásait nagyrészt külföldi, elsősorban itáliai levéltárakban őrzik, és ez az óriási dokumentáció nagyrészt feltáratlan. Már középiskolai tanárként, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával hozzálátott az itáliai és egyéb külföldi (lengyelországi, ausztriai, oroszországi stb.) levéltárak magyar és főleg erdélyi vonatkozású dokumentumainak összegyűjtéséhez és kiadásához, ami a következő félszázadra legfontosabb életprogramjává vált. Rómába 1901 januárjában érkezett először egy fél éves akadémiai kutatóösztöndíjjal, ezt követően még hét alkalommal látogatta meg az Örök Város levéltárait.⁴¹ Forráskutatásának eredményei 1906-tól 1948-ig számtalan kötetben és tanulmányban jelentek meg.⁴² Kezdetben az Akadémia nagyműltű okmány sorozatában (*Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*) és a Vatikáni Magyar Okirattárban (*Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*) publikált, majd amikor ezeket a hivatalos fórumokat nem tartotta elég gyorsnak és hatékonyak, két saját sorozatot alapított, *Fontes Rerum Transylvanicarum* és *Fontes Rerum Hungaricarum* címmel. Ezekben külső, főleg egyházi támogatással adta ki egymás után a jórészt a 16. század végi Erdély történetére és az itáliai magyar diákokra vonatkozó vaskos ok-

41 Erről ő emlékezik meg önéletrírásában, az Akadémia Történelmi Bizottsága részéről őt ért sérelemmel kapcsolatban. „Jelentkezvén az Akadémia bankjában, az a nem kellemes meglepetés ért, hogy megszavazott ösztöndíjamból a Történelmi Bizottság 200 forintot lemetezett s odaadta valaki másnak, avval az indoklással, hogy Fraknoi Vilmos immár tíz éve dolgozik a Vatikáni Levéltárban s én úgy se fogok új adatot és oklevelet találni! Valósággal bántott ez a tudománytalan indoklás, hisz a kutatás sikere mindig a kutató egyéniségétől függ s ez nálam is annyira beigazult, hogy életemben nem kevesebb, mint hét alkalommal juthattam le Rómába gyűjtésem kiegészítése végett s még mindig nem mondhatom, hogy mindent, mi érdekelt, sikerült felkutatnom és lemásolnom.” VERESS: Önéletrajzi vázlat, pag. 67–68. Az MTA Római Történelmi Bizottságának inkompetenciája a későbbi időszakban sem csökkent, lásd erről: TUSOR: *Monumenta és Collectanea*, 61–69.

42 Forráskiadványainak bibliográfiai adatai: BENDA: *Utószó*, 217–219.

mányközléseit. A két sorozatban összesen 55 kötet megjelentetését tervezte. Elképzeléseinek megvalósítását az első világháború és az azt követő összeomlás akadályozta meg, így be kellett érnie nyolc kötet kiadásával.

A magyarországi lehetőségek beszűkülése és az Akadémia elzárkózása nem szegte kedvét, vállalkozása folytatása érdekében mozgósította kiterjedt román szakmai kapcsolatrendszerét. Az ellenzők (többek között a román történészek pátriárkája, Nicolae Iorga) ellenállását legyőzve sikerült 1929 és 1939 között a Román Tudományos Akadémiánál tizenegy kötetes forráskiadvány-sorozatot megjelentetnie Erdély, Moldva és Havasalföld 16–17. századi történetéről, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești* címmel, egy háromkötetes román–magyar történeti bibliográfia kíséretében.⁴³ A romániai forráskiadvány és a bibliográfia utolsó egy-egy kötete a politikai változások miatt kéziratban maradt. 1940 után ismét lehetősége volt a Magyar Tudományos Akadémiánál és a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézetnél gyűjtéséből öt kötetet közreadni. Utolsó kötete 1948-ban jelent meg, ezt követően haláláig hasztalan próbálkozott újabb forrásgyűjtemények kiadásával.

Veress nyilvánvalóan személyes indíttatásból fakadó románbarátsága és a román kollégákkal ápolott kapcsolatai miatt történetíróként a két nemzet megbérelését, a két historiográfia együttműködését képviselte, kapcsolódva ezzel a Krenner Miklós (Spectator) által meghirdetett „hídvérés” programjához a magyar és román szellemi élet között.⁴⁴ Ez az eszme azonban a két háború közötti Magyarországon és Romániában, még a történészek között sem volt igazán aktuális. Veress munkásságát emiatt Magyarországon is gyanakodva nézték, és Romániában is sokan gáncsolták. A nacionalista elfogultságból (például Iorga részéről) megfogalmazott kifogásokon túl ugyanakkor jogos kritikák is érték kiadványait, leginkább a gyors munkával kihozott kötetek pontatlanságai és korszerűtlen szövegkiadási gyakorlata miatt. Benda Kálmán egyenesen a „dilettantizmus kiáltó példái”-nak nevezte a „korszak talán legszorgosabb adatgyűjtőjének” forráskiadványait.⁴⁵

Veress kiterjedt magyar–román érdeklődési köréből természetesen a moldvai katolikusok sem hiányozhattak. Miként annyi honfitársa, Veress is megfor-

43 Romániai kiadványai körüli viszontagságokra és azok értékelésére lásd: KOVÁCH: *Veress Endre*, 188–191.; DEMÉNY: *Veress Endre*, 100–110.

44 CSATÁRI: *Veress Endre*, 10.

45 BENDA Kálmán: *A magyar történeti forráskiadás múltja*. In: *A magyar történettudomány kézikönyve*. Szerk.: GAZDA István. Budapest, 1987. (Tudománytár). 7–19., 14.

dult közöttük, de ő egészen fiatalon és nem Magyarország, hanem Románia felől érkezett a moldvai magyarok közé.⁴⁶ Így írt erről évtizedekkel később:

Hiszen kapcsolatom a csángókkal kis gyerekkoromig nyúlik vissza, midőn b. e. édesatyám társaságában, aki a dermanesti (dormánfalvi) uradalom felmérésével volt elfoglalva, két nyarat tölthettem közöttük. Szakácsnénk és kocsisunk beszédjéből még csángó-nyelvből is sok ragadt reánk. Később újból jártam a csángók-nál, egyik róluk írt tanulmányom meg francia és angol kiadásban is megjelent.⁴⁷

Ezekről az emlékektől inspirálva született egy önálló tanulmánya a sokat vitatott csángó eredetkérdésről. Ez az írása a kérdéskör bőséges historiográfiai termésének egyik legrosszabb darabja: felújította és ezoterikus módon továbbgondolta az ekkor már megeáfort kun származáselméletet, a csángókat a „húnok utócsapataként a Prut és a Szeret termékeny völgyeiben visszamaradt kún nép”-nek tartotta. Ráadásul az össze-vissza előrángatott bizonyítékokkal pontosan azok tényleges mondanivalójának ellenkezőjét próbálta igazolni. Nem csoda, ha Mikecs László annotált bibliográfiájában nemcsak teljesen téves, hanem ezen felül zavaros és érthetetlen „fantáziaszüleménynek” minősítette az írást.⁴⁸

Szerencsére azonban nemcsak a csángók őstörténetét bolygatta, hanem saját bevallása szerint „sokévi római kutatásom a moldvai csángókról is két kötetnyi okleveles anyagot eredményezett.”⁴⁹ A Vatikáni Titkos Levéltárban és a Propaganda Fide Kongregáció archívumában az Erdélyre és Magyarországra vonatkozó iratok mellett lemásolta a moldvai katolikusokat említő dokumentumokat is. Nagyszabású kiadványsorozata tervezetbe beépítette a

46 Ebben a kontextusban külön érdekes, hogy zenész fia, Veress Sándor 1930-ban Moldvában járt gyűjtőúton, amelynek eredményei csak 1989-ben láttak napvilágot. *Moldvai gyűjtés*. Gyűjtőtte: VERESS Sándor. Szerk.: BERLÁSZ Melinda és SZALAY Olga. Budapest, 1989. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XVI.)

47 VERESS Endre: *A moldvai csángók származása és neve*. Cluj-Kolozsvár, 1934. (Erdélyi Tudományos Füzetek 67.) 3–4. Moldvai nyaralásáról egy epizódot önéletírásában is megörökített: „... édes atyám Moldovában, a csángó-magyarok földjén, Dormánfalva (Dermănești) Stirbey Sándor herceg jószágát mérte és tagosította, amikor velem az a kis kaland történt, hogy amíg édes anyám beszaladt a kapuban vásárolt erdei eper kifizetéséért a lakásba, engem egy csángó asszony magával vitt mutatóba a szomszédba, ahol aztán édesanyám megtalált.” VERESS: Önéletrajzi vázlat, pag. 14.

48 A fenti jegyzetben idézett dolgozatról van szó, idézet: VERESS: *A moldvai csángók*, 4. A kritikára lásd: MIKECS: *Csángók*, 391–393.

49 VERESS: *A moldvai csángók*, 3.

csángó okmánytárát: a magyar *Fontes* 15–18. köteteiként, összesen tehát négy kötetben jelentek volna meg a *Moldvai-havasalföldi katolikus misszionáriusok levelei* (*Relationes missionariorum catholicorum in Moldavia et Valachia, 1587–1677*).⁵⁰

A kiadásra azonban nem került sor, Veress magyarországi publikációs lehetőségeinek megszűnésével a csángó okmánytár megjelentetése is lekerült a napirendről. A nagyszabású okmánytár helyett mindössze egyetlen kisebb levélsokor látott napvilágot, ez is a Román Tudományos Akadémia kiadásában. A közlemény témája, szoros összefüggésben a Codex Bandinus felfedezésével és kiadásával, a rendkívüli forrás által kiváltott fokozott érdeklődést kihasználva Bandini érsek moldvai levelezése volt. A missziós főpap által 1644–1650 között Moldvából Rómába küldött 33 levél nagyon jól kiegészítette Urechia kiadványát, és egyúttal felhívta a figyelmet arra, hogy a vizitációs jelentések, illetve más, a helyi közösségek vallási életét bemutató vagy szabályozó dokumentumok csakis a vonatkozó egyéb forrásokkal (elsősorban a misszionáriusok leveleivel) együtt értelmezhetők hitelesen.⁵¹

A csángó dokumentumgyűjtemény osztozott Veress hatalmas terjedelmű kéziratok hagyatékának, többé-kevésbé kiadásra előkészített forráskiadványainak sorsában, és halála után a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárába került.⁵² A *Csángó-magyar oklevéltár* című hagyatéki tétel jelzete Ms. 444/I–III, a római számmal jelölt dobozokon belül azonban összesen öt katedreg irat található: az elsőben és a másodikban kettő-kettő (I–II, III–IV), a harmadikban pedig az V. kötet. Az első két kötet (Ms. 444/I) összesen 952 folióból áll, a címlapja szerint *Csángó-magyar oklevéltár (1579–1661). I–II*. Ugyanakkor ez a két iratcsomó nem csángó levéltári dokumentumok átírásait tartalmazza, hanem a 16–17. század fordulójának erdélyi és Habsburg politikájára vonatkozó római, firenzei, bécsi és más egyéb itáliai és magyarországi levéltári forrásait, legnagyobb részben a 15 éves háború időszakából. Vagyis a címe téves. A III–

50 A sorozatok tervezetét a *Fontes Rerum Hungaricarum* és *Fontes Rerum Transsylvanicarum* kötetek végén tette közzé.

51 Andrei VERESS: *Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644–1650)*. In: *Academia Română – Memoriile Secțiunii Istorice*. Seria III. Tomul VI. București, 1926. 333–397. A Bandini személye iránti érdeklődést kihasználva megírta az érsek főpapi kinevezése előtti missziós tevékenységének történetét is, amely tanulmánya kéziratban maradt. VERESS Endre: *Marco Bandini Boszniában (1633–1645)*. MTAK KIK Kzt. Ms. 476.

52 A hagyaték ismertetése: KOVÁCH: *Veress Endre*, 191–195.; TUSOR: *Monumenta és Collectanea*, 125–126.

IV. kötetek (Ms. 444/II) 605 folió dokumentum-másolatot tartalmaznak (fol. 953–1558), ez a korpusz jelenti ténylegesen a csángó okmánytár nyersanyagát, mégpedig az 1571–1902 közötti időszakból.⁵³ A gyűjtés teljesen egyértelműen kiadott anyagok alapján halad. Veress főleg Theiner, Hurmuzaki és más (elsősorban román) forráskiadványok anyagát gyűjtötte egybe. Az esetek egy részében megnézte az eredeti iratokat, az alapján egészítette ki, javította a nyomtatványból kimásolt forráskiadásokat, illetve számos új iratot is másolt, elsősorban a Vatikáni Titkos Levéltárból és a Propaganda Fide Kongregáció levéltárából. A 18–19. századi források között egyre több a magyar provenienciájú dokumentum, de itt is több a kiadott iratról készített másolat. Miként azt az alábbiakban, Benda Kálmán csángó anyaggyűjtésének bemutatásakor látni fogjuk, Veress sok esetben nem látta az eredeti dokumentumot, hanem beírta a nyomtatott kiadás áttemelésével saját gyűjtésébe. Végezetül az V. kötet (Ms. 444/III) címe alapján is pótlékokat és lapkivágatokat (szakirodalmi jegyzeteket, újságcikkeket, népdalokat) tartalmaz, összesen 398 folió terjedelemben (fol. 1559–1957).

A kéziratról a szerző híradása nyomán a magyarországi történészek tudtak. Mikecs László idézett kötetében (1941) kifejezetten szorgalmazta a megjelenését:

[Veress] A csángókról több évi kutatással két kötetnyi okleveles anyagot gyűjtött össze Rómában, sajnos azonban nem akad magyar kiadója. Anyaga egy töredékes kis részét, Bandinus levelezését a román akadémia adta ki s ha a két kötetnyi anyagát is az adja ki (mint a többi forráspublikációit), a román tudományosság szolgálatára válik az, meg a csángók kárára. Azért is sürgős volna egyébként V.[eress] gyűjtésének magyar kiadása, mert a római román intézet mind több oklevelet publikál a V.[eress] gyűjtötte anyagból.⁵⁴

Mikecs sürgetése az 1940-es években nem talált visszhangra. A csángó okmánytár Veress halála után negyedszázadra csipkerózsika-álomba merült. Csak az 1970-es évek végén vették elő újra, és ekkor betöltötte hivatását: kiindulópontja lett a magyar történetírás legnagyobb csángó témájú vállalkozásának, a *Moldvai csángó-magyar okmánytárnak*.

53 Ellentétben a címevel: *Csángó-magyar oklevéltár (1662-1860). III-IV.*

54 MIKECS: *Csángók*, 392.

ROMÁN KUTATÁSOK A NACIONALIZMUS SZORÍTÁSÁBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A moldvai katolikusokra vonatkozó román történeti kutatások a két világháború közötti időszakban, különösen a második világháború kitörése után sajátosan kettős irányban alakultak. Egyrészt a román tudósok ebben az időszakban végezték a legmagasabb színvonalú vatikáni kutatómunkát, amelynek eredményei meghatározónak bizonyultak a későbbi generációk számára is. Másrészt a román nacionalizmus radikalizálódása miatt az 1940-es évek elején teljesen új tendenciák jelentkeztek, amelyek legfontosabb következménye egy szintén évtizedekre meghatározó új elmélet, a moldvai katolikusok román származásának tana lett.

A vatikáni gyűjteményekben folytatott román kutatások csúcspontját a Római Román Iskola ösztöndíjas kutatóinak munkássága jelentette az 1920-as és 1930-as években. A Római Román Iskola (*Școala Română din Roma, Scuola Romana di Roma*) létrejött 1922-ben szervesen illeszkedik a római tudományos intézetalapítások sorába az első világháború után. Az 1930-as években olykor már Római Román Akadémiának (*Accademia di Romania in Roma*) nevezett intézetnek a Rómában működő nemzetközi tudományosságba való illeszkedését biztosította, hogy 1933-ra elkészült impozáns új épülete a Valle Giuliaiban, az „Akadémiák Völgyében” áll, számos külföldi tudományos intézet szomszédságában. A Római Román Iskola fennállásának első negyedszázada alatt mintegy 170 ösztöndíjast fogadott, és két évkönyvsorozatot adott ki. Az *Ephemeris Dacoromana* tíz nagyalakú kötete a régészeti, művészettörténeti, klasszika-filológiai és irodalmi (sőt az első három évfolyamban történelmi) tanulmányoknak biztosított fórumot, míg a *Diplomatarium Italicum* négy, szintén negyedréti kötete pedig a vatikáni és római levéltárak román vonatkozású forrásait tette közzé. Az intézet vezetése tudatosan irányította a levéltári anyagfeltárással vállalkozó ösztöndíjasokat a Vatikáni Titkos Levéltár és

különösen a Propaganda Fide Kongregáció levéltárának kutatására, amelynek eredményei nagyon jelentős forrásközlések lettek.⁵⁵

A legnagyobb munkát a később irodalomtörténészként híressé váló Gheorghe Călinescu (1899–1965) végezte, aki két, összesen 432 oldal terjedelmű közleményében, alapos bevezető tanulmányok kíséretében összesen 250 ismeretlen dokumentumot tett közzé a moldvai missziók 17–18. századi történetéről.⁵⁶ Hasonlóan monumentális, 220 oldalas írást közölt a későbbi kolozsvári egyetemi tanár Francisc Pall (1911–1992) a minorita és a jezsuita missziók közötti viszályokról, amelynek függelékében 80 okmányt publikált, immár részben a jezsuita rend római levéltárának (*Archivum Romanum Societatis Iesu*) anyagából.⁵⁷ Mellettük érdemes még kiemelni Virginia Vasiliu vatikáni forrásközlését, többek között a bákói püspökség korai történetére vonatkozó adatokkal,⁵⁸ illetve Gheorghe Vinulescu tanulmányát és szövegkiadását Pietro Diodato (Petar Bogdan Bakšev) szófiai segédpüspök és moldvai apostoli vikárius egyházlátogatási jelentéséről (1641).⁵⁹

A korábban ismeretlen levéltári forrásokat sokszáz oldalon feldolgozó és közreadó írások a korábbiakhoz képest teljesen új minőségű ismeretanyagot nyújtottak a moldvai katolikusok, mindenekelőtt az őket ellátó egyházi intézmények és személyek történetéről, számos misszionáriust emelve ki a feledés homályából. A Propaganda Fide Kongregáció levéltárának dokumentumai, az íratok olykor nagyvonalú kiválogatása ellenére is nagyon sok adattal igazol-

55 Az intézmény történetéről alapításának kilencvenedik évfordulójára kitűnő monográfia látott napvilágot: Mihai BĂRBULESCU – Veronica TURCUȘ – Iulian M. DAMIAN: *Accademia di Romania in Roma 1922–2012*. Roma, 2013. Az ösztöndíjasokra, kutatómunkájukra és a publikációkra lásd: Uo. 20–37., 74–90. A két évkönyv bemutatása: Iuliu-Marius MORARIU: „*Ephemeris Dacoromana*” and „*Diplomatarium Italicum*” and their Role in the Dissemination of the Romanian Culture in the Occidental Space. *Astra Sabesiensis* 7 (2021) 177–188.

56 Gheorghe CĂLINESCU: *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*. *Diplomatarium Italicum*. Documenti raccolti negli archivi italiani 1 (1925) 1–223.; Uő: *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*. *Diplomatarium Italicum*. Documenti raccolti negli archivi italiani 2 (1930) 305–514.

57 Francisc PALL: *Le controversie tra Minori conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia (Romania)*. *Diplomatarium Italicum*. Documenti raccolti negli archivi italiani 4 (1939) 136–357. Vö. még: Uő: *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române din mijlocul veacului al XVII-lea*. *Studii Italiene* 6 (1939) 45–69.

58 Virginia VASILIU: *Miscellanea di piccole notizie riguardanti la storia romana dei secoli XVI e XVII*. *Diplomatarium Italicum*. Documenti raccolti negli archivi italiani 1 (1925) 224–258.

59 Gheorghe VINULESCU: *Pietro Diodato e la sua relazione sulla Moldavia (1641)*. *Diplomatarium Italicum*. Documenti raccolti negli archivi italiani 4 (1939) 75–135.

ták, hogy a moldvai katolikusok a 17–18. században még nagyrészt magyar nyelven beszéltek, ami komoly problémát jelentett az olasz anyanyelvű és olykor románul megtanuló misszionáriusok lelkipásztori munkája szempontjából. A Római Román Iskola által kiadott forrásokra a magyar történettudomány azonnal felfigyelt. A köteteket, különös tekintettel a moldvai magyarságra vonatkozó írásokra, a vatikáni magyar kutatások legjelentősebb képviselője, Vanyó Tihamér ismertette a Századokban. Vanyó követendő példaként állította a román kollégák munkásságát a magyar kutatók elé, és reményét fejezte ki, hogy a Római Magyar Intézet hasonlóképpen a „nagyobbmértvű adatközlésnek is meg fogja találni a módját”.⁶⁰

Mint fentebb már említettem, a román történettudomány a moldvai katolikusok magyar származását az 1930-as évekig nem vonta kétségbe: Rosetti, Năstase, Iorga vagy a Római Román Iskola tudósai számára ez a történelmi tény teljesen egyértelmű volt. Olyannyira, hogy műveik megtermékenyítően hatottak magyar kortársaikra is, sokszor a magyar történészeket a román forráspublikációk vagy tanulmányok inspirálták a moldvai magyarsággal foglalkozó intenzívebb kutatómunkára.⁶¹ Ez a helyzet változott meg gyökeresen az 1940-es évek elejétől. 1941-ben, majd 1942-ben bővített kiadásban jelent meg a moldvai minorita Szent József rendtartomány főnökének, Iosif Petru M. Pálnak (1889–1947) a történelmi monográfiája a moldvai katolikusok eredetéről és a ferencesek közöttük végzett lelkipásztori munkájáról.⁶² Pal a könyve elején adott historiográfiai összegzésben elparentált valamennyi korábbi román történészt, akik – abból a téves hipotézisből kiindulva, hogy a román csak ortodox vallású lehet – magyaroknak tartották a moldvai katolikusokat, majd pedig a legkülönbözőbb (történelmi, etnikai, néprajzi, nyelvészeti) érvekkel bizonyította a moldvai katolikusoknak mind a (közjogi értelemben vett) román nemzethez tartozását, mind pedig a román etnikai eredetét. A szerző részben a régi (olykor 18. századi) irodalomnak, részben a Római Román Iskola forráskiadványainak nagyon erősen szelektált felhasználásával kívánta igazolni, hogy Moldva katolikus lakossága ősi román származású, etnikai eredetük teljesen román, amely dákoromán, szláv, kun és székely elemekből táplálkozott. Semmivel sem kevésbé románok a moldvai ortodoxoknál, a magyar és csán-

60 Századok 71 (1937) 338–342., idézet: 342.

61 MIKÉCS: *Csángók*, 370–371., 394.

62 Iosif Petru M. PAL: *Originea Catolicilor din Moldova și Franciscanii păstori lor de veacuri*. Săbăoani–Roman, 1942.

gó elnevezést használó szerzők pedig a budapesti magyar politika képviselői; egyetlen igazi elnevezésük tehát a „román katolikus”.⁶³ A kötet második felében a minoriták lelkipásztori tevékenységét mutatja be, a fő hangsúly itt is a ferenceseknek a katolikusok román nemzeti tudatának, kultúrájának és nyelvének gondozásában betöltött szerepén van.⁶⁴ Amint azt az összegzésben kifejti: a konventuális minoriták mindezt nem sovinizmusból tették, hanem a román nyelv és nemzeti érzés ápolása révén meg akarták védeni a katolikusokat Budapest csábításától. A moldvai ferencesek valamennyien törzsökös románok, akik rendíthetetlenül ragaszkodnak hazájukhoz és latin hitükhöz, amely valaha minden román hite volt – hangzik a mű konklúziója.⁶⁵

A könyvet olvasva rögtön szembetűnik, hogy hangneme kifejezetten manipulatív, pamfletszerű, primitív harciassága és gyűlölködő kiszólásai miatt még a korszak mércéje szerint sem tekinthető tudományos munkának, nem is beszélve a teljesen inkonzisztens érvelésről és a tudománytalan módszerrel összehordott „bizonyítékokról”. Ugyanakkor pontos láttelepet nyújt a moldvai katolikus egyház helyzetéről és küzdelmeiről a második világháború éveiben. A román nemzetállami törekvések a 19. század második felében, majd még hangsúlyosabban 1920 után a moldvai katolikusok és különösen a szellemi és társadalmi elitnek számító helyi katolikus papság számára nagyon nehéz helyzetet teremtettek. Az ortodox vallásra épülő román nacionalizmus az 1884-ben alapított jászvásári püspökség és annak intézményei számára folyamatos kihívást jelentett, amelyet kezdetől fogva híveik nyelvi és etnikai asszimilációjával kívántak megoldani, míg Magyarország felől, különböző intenzitással és hatékonysággal, az elrománosítás megakadályozására történtek kísérletek.⁶⁶ Az 1930-as évektől az ortodox román tengerben élő moldvai katolikusok az egyre agresszívabb román nacionalizmus és a magyar revíziós törekvések miatt a mindinkább radikalizálódó magyargyű-

63 PAL: *Originea Catolicilor*, 13–93., különösen 13–16., 30–50., 93.

64 Uo. 97–260., különösen 175–255.

65 Uo. 260.

66 A kérdés bőséges irodalmából csupán két fontos tanulmányt idézek: Agnieszka BARSZCZEWSKA: *A moldvai csángók identitáskeresése (1860–1916): társadalmi és politikai tényezők*. In: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Szerk.: ILYÉS Sándor – PETI Lehel – POZSONY Ferenc. Kolozsvár, 2008. 75–113.; SERES Attila: *Moldvai csángók és a magyar etnikai tér megerősítésének kérdése az első világháború idején*. Hadtörténelmi Közlemények 128 (2015) 687–707. A jelzett kérdéskörre vonatkozó 19–20. századi forrásokból bőséges válogatás, alapos bevezető tanulmány kíséretében: *Asszimiláció vagy kivándorlás. Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989)*. Szerk.: VINCZE Gábor. Budapest–Kolozsvár, 2004. (A Magyarágkutatók könyvtára XXVII).

lölet céltáblájává váltak, a második bécsi döntés és Észak-Erdély Magyarország-hoz csatolása (1940) után pedig egzisztenciálisan is veszélybe kerültek. Az etnikai mellett vallási alapú ortodox román nacionalizmus a katolikusokat vallásuk és közismerten (*ungur* elnevezésükkel is igazolt) magyar eredetük miatt kizárta a nemzetestből, sőt árulónak tekintette, ennek minden hátrányos gyakorlati következményével, és egy esetleges deportálás, sőt genocídium fenyegetésével együtt.⁶⁷ Helyzetüket tovább nehezítették azok a magyar politikai és diplomáciai tervezetések, amelyek a moldvai magyarok Magyarországra telepítését célozták, és amelyek egyik kulcsfigurája a rövid ideig pontosan ezen célból a bukaresti magyar követségen szolgáló Domokos Pál Péter volt.⁶⁸

Ebben a történelmi kontextusban kell tehát értékelnünk Iosif Petru M. Pal könyvének megszületését, amely lényegében egy egyháztörténeti monográfiának álcázott vitairat, fő célja pedig a moldvai katolikusok és ferencesek érdekeinek és a román nemzethez való ragaszkodásának bizonyítása, annak érdekében, hogy megvédje a katolikus papokat és híveiket a mind durvább állami zaklatásoktól és legrosszabb esetben a tömeges megsemmisítéstől. A kötet ily módon nem a román történészek vagy a magyar csángókatatók meggyőzését szolgálta egy új tudományos elmélet igazságáról, hanem a korabeli román államapparátus és közvélemény számára egy olyan etnogenealógiát kívánt megalkotni, amely minden kétséget kizáróan bizonyítja a katolikus közösség román nemzethez tartozását.⁶⁹ A mű viszonylag koherens és leegyszerűsítő szemlélete, egy nehéz egzisztenciális helyzetben nyújtott világos válaszai miatt nagyon népszerű lett a szemináriumokban egyébként is románá nevelt moldvai papság körében, ezért – nézeteinek 1980-as években történt felélesztésének is

67 Marius DIACONESCU: *A moldvai katolikusok identitáskrizise a politikai és a historiográfiai mítoszok között. Esettanulmány: a román eredet mítosza*. In: *Lokális és transznacionális csángó élelvilágok*, 115–127., 116–120.; R. Chris DAVIS: *A moldvai katolikusokkal kapcsolatos román biopolitikai és etnogenealógiai nézetek az 1940-es években*. Uo. 129–144., 130–134.

68 Domokos szerepéről a csángók hazatelepítésében lásd: SERES Attila: *Domokos Pál Péter missziója a bukaresti magyar követségen (1940–1941)*. *Magyar Kisebbség* 14 (2009/3–4) 276–321.; MARCHUT Réka: *Törekvések a moldvai csángók „hazatelepítésére” a második világháború éveiben*. *Pro Minoritate* (2023/2) 92–112., különösen 104–110. Az egész akció bemutatása: VINCZE Gábor: *A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944)*. *Pro Minoritate* (2001/3) 141–187.; Meinolf ARENS: *Egy etnikus csoport a totalitárius népességpolitika feszültségmezejében. A moldvai magyarok / csángók a román–magyar–német kapcsolatok tükrében (1944)*. In: *Lokális és transznacionális csángó élelvilágok*, 145–181.

69 DIACONESCU: *A moldvai katolikusok identitáskrizise*, 120–124.

köszönhetően – máig meghatározza a moldvai katolikus egyház múltszemléletét.⁷⁰ Másrészt viszont a tézis nagyon erőltetett és a józan észnek is ellentmond, így a kortársak visszaemlékezései szerint maga a szerző is úgy nyilatkozott róla, hogy mindennek pont az ellenkezője igaz, de akkor ezt kellett megírnia.⁷¹

A „belső piac” mellett a moldvai minoriták új történeti konstrukciójukat Rómában is bemutatták. A rend központi történeti folyóiratában, a *Miscellanea Francescana* 1945. évfolyamában Iosif Petru M. Pal tanítványa, a Rómában tanuló, majd a Lateráni Egyetemen egyházjogot tanító Petru Tocănel (1911–1992) ismertette mestere nézeteit. Tocănel kiemelte annak jelentőségét, hogy a magyar és „disszidens” román szerzők által politikai és konfesszionális okokból képviselt magyar eredet tézisével szemben végre történeti, néprajzi, etnikai, nyelvészeti és logikai érvek alapján bizonyítást nyert a moldvai katolikusok román eredete. Hűségesen mutatta be a kötet tartalmát, érzékletesen ecsetelve a szászok és magyarok zaklatásai elől Erdélyből Moldvába menekülő latin és bizánci rítusú román katolikusok és protestánsok kálváriáját, akiket korábban a Székelyföldön már elmagyarosítottak, de akik Moldvában mind latin rítusú katolikusokká váltak. A magyar misszionáriusok és kántorok, a magyarországi egyházi és világi hatóságok támogatásával a magyarosítást Moldvában is tovább folytatták, ennek köszönhetően maradt fenn néhány faluban a magyar–román dialektus, amelyet az igazi magyarok nem is értenek, és amelyet a helyiek is megvetettek és már csak néhány öreg beszélt. Tocănel büszkén kiemelte, hogy Pal tudós érvelésével nemcsak tökéletesen megcáfolta ellenfelei téziseit, hanem eredményeire a román kormány is felfigyelt. Ennek köszönhetően a Szebenbe költözött Higiéniai és Közegészségügyi Intézet (*Institutul de Igienă și Igienă Socială*) munkatársa, Petre Râmneanțu doktor antropológiai és vérvizsgálatai a történeti kutatásokkal párhuzamosan bebizonyították a moldvai katolikusok román etnikai eredetét. A megdönthetetlen fajbiológiai és a tudományosan egyedül igaz történeti érveknek köszönhetően örökre lehanatlott az ellentétes vélemény – konkludált elégedetten rövid ismertetésében az ekkor még fiatal és nagy jövő elé néző Tocănel.⁷²

70 Erre nézve lásd a következő fejezetet. Pal elméletének elterjedéséért sokat tett egy jászvásári egyházmegyes pap, a Vasgárda helyi szervezetében is vezető szerepet betöltő Ioan Martinăș publicisztikai tevékenysége. DAVIS: *A moldvai katolikusokkal kapcsolatos*, 133., 136–138.

71 PERKA Mihály: *Gyökerek. A moldvai magyarokról (a csángókról)*. Ford.: IANCU Laura. Budapest, 2020. 19.

72 Pietro TOCĂNEL: *Origine cattolica dei romeni e apostolato dei francescani conventuali*. *Miscellanea Francescana* 45 (1945) 172–176., különösen 173–174. Tocănel ugyanakkor maga is

Az 1943–1944-ben Romániában publikált, rasszista indíttatású vércsoportvizsgálatok eredményeinek római egyházi lapban való népszerűsítése 1945-ben viszonylag rossz ritmusérzékről tanúskodik, nem véletlen, hogy Tocănel erről a későbbiekben mélyen hallgatott. Ugyanakkor mind ő, mind pedig Pal kortársa és a provinciális tisztségben (első moldvai származású) elődje, az ekkor már szintén Itáliában élő Bonaventura Morariu (1886–1967) alapos levéltári kutatásokat folytattak, elsősorban a Propaganda Fide Kongregáció archívumában, és eredményeiket rendszeresen közzölték római egyházi fórumokon a moldvai katolikusok történetéről.⁷³ Mindkettőjük munkásságát alapos filológiai szakszerűség, kánonjogi és egyháztörténeti szempontból kifogástalan terminológiai pontosság jellemezte, ami képzettségükből fakadóan természetes is, és ami a magyar szerzők esetében nem mindig mondható el. Morariu viszonylag keveset írt, tanulmányai viszont minden nacionalista elfogultságtól mentesek, széles forrásbázisra épülnek és ma is elsőrangú feldolgozásai az általa vizsgált témaköröknek.⁷⁴ Tocănel néhány kisebb írás⁷⁵ mellett a romániai római katolikus egyház nagyszabású történeti monográfiájának megírását

megállapítja, hogy a könyvnek sürgető szükségleteknek kellett megfelelnie, ezért nem tudta megvárni a teljes dokumentáció összegyűjtését, és tudósokkal konzultálni a vitás kérdésekről, emiatt pontatlanságok is maradtak benne. Uo. 176. A csángók között az 1940-es években folytatott fajbiológia vizsgálatokra lásd: R. Chris DAVIS: *Hungarian Religion, Romanian Blood: A Minority's Struggle for National Belonging, 1920–1945*. Madison (Wisconsin), 2018., különösen 139–163. Davis kutatásai alapján világos, hogy nemcsak Tocănel kötötte össze Pal és Râmneanțu kutatásait, hanem ők ketten személyes kapcsolatban is álltak egymással. DAVIS: *A moldvai katolikusokkal kapcsolatos*, 138–141.

73 Vélhetően mindkettőjük történeti kutatásaira jelentős mértékben hatottak a Római Román Iskola forráskiadványai a moldvai katolikusok 17–18. századi történetéről, amelyeket Morariu két írásban is alaposan ismertetett a minoriták római történeti folyóiratában. Bonaventura MORARIU: *Il „Dipomatariu Italicum” edito dalla Scuola Romana in Roma*. Miscellanea Francescana 38 (1938) 573–577.; Uő: *Appunti sulla missione dei Frati Minori Conventuali di Moldavia*. Miscellanea Francescana 41 (1941) 351–354.

74 Három legfontosabb írása: Bonaventura MORARIU: *Series chronologica Praefectorum Apostolicorum antiquae nostrae Missionis in Moldavia et Valachia durante saec. XVII et XVIII, cui accedit series chronologica Episcoporum Bacoviensium*. Civitas Vaticana, 1940.; Uő: *Series chronologica episcoporum ac praefectorum apostolicorum missionis Fr. Minorum Conventualium in Moldavia durante saeculo XIX*. Civitas Vaticana, 1942.; Uő: *La missione dei Frati Minori Conventuali in Moldavia e Valacchia nel suo primo periodo, 1623–50*. Roma, 1962. Első két írása latin–román kétnyelvű kiadásban is megjelent: *Series chronologica. Seria cronologică, de pr. Bonaventura Morariu*. (Ediție bilingvă). Ed.: Cornel CADAR. Iași, 2019.

75 Ezek közül a legfontosabb, szintén igen erősen nacionalista hangvételű tanulmány: Petru TOCĂNEL: *Franciscanii Minori Conventuali și limba română*. Bună Vestire 11 (1972/3) 9–43.

tervezte. Ebből a nagy munkából azonban csak a harmadik, dupla kötet látott napvilágot összesen 850 oldal terjedelemben, amely az apostoli vikáriátus történetét mutatja be a 19. században, nagyon alapos levéltári kutatások alapján, de ugyanazzal a leplezetlen magyarellenes elfogultsággal, amely már 1945. évi kis írását is áthatotta.⁷⁶

A két minorita szerzetes mellett még Dumitru Găzdaru (1897–1991) munkásságát kell megemlíteni. Găzdaru a jászvásári, majd bukaresti egyetem tanára, romanista filológus és a Vasgárda buzgó tagja volt. Ez a politikai háttér repítette 1940 novemberében az egykori ösztöndíjast az eltávolított Emil Pănaiteșcu igazgatói székébe a Római Román Iskolában, a Nemzeti Legionárius Kormány megalakulása után. A Vasgárda lázadásának leverését követően, 1941 márciusában neki is távoznia kellett az intézetből, 1949-ben Argentínába emigrált, ahol a romanisztika egyetemi oktatásának megalapítója lett.⁷⁷ Hosszú évtizedekig publikált római gyűjtése alapján a moldvai minorita misszió történetéről, különösen annak a román nyelvű irodalmi termékeiről.⁷⁸ Írásai a magyarországi kutatás számára teljesen ismeretlenek maradtak.⁷⁹ Összességében elmondhatjuk, hogy a három szerző (Morariu, Tocănel, Găzdaru) munkássága a Római Román Iskola ösztöndíjasai által megkezdett kutatások folytatását jelentették egy olyan korszakban, amikor erre a munkára az anyaországi román tudósok számára nem nyílt lehetőség.

76 Pietro TOCANEL: *Storia della Chiesa Cattolica in Romania*. III/1–2. *Il Vicariato Apostolico e le missioni dei Frati Minori Conventuali in Moldavia*. Padova, 1960–1965.

77 BĂRBULESCU–TURCUȘ–DAMIAN: *Accademia di Romania*, 91–96.

78 Fontosabb írásai: Dumitru GĂZDARU: *Prima tipăritură din Moldova. Contribuție la Istoria Culturii Românești din sec. XVII*. *Buletinul Bibliotecii Române* 1 (1953) 37–54.; Uő: *Un aventurier dalmatin prin Țările Românești în secolul XVII*. *Buletinul Bibliotecii Române* 1 (5) (1967/1968) 47–76.; *Omagiu Profesorului D. Găzdaru. Miscellanea din studiile sale inedite sau rare*. I. *Studii istorico-filologice*. Freiburg i. Br., 1974.

79 A magyar szerzők sohasem hivatkoztak rá, és a csángó bibliográfia is csak két kisebb korai írását említi: *A moldvai csángók bibliográfiája*, 107., 158.

A CSÁNGÓK APOSTOLA A VATIKÁNBAN: DOMOKOS PÁL PÉTER RÓMAI KUTATÁSAI

A római levéltárakban folytatott magyar történeti kutatások rendhagyó epizódját jelenti Domokos Pál Péter munkássága, amely a maga heroizmusával és esendőségével pontosan leképezi a magyar katolikus egyház és a kisebbségek kutatásának minden nehézségét és ellentmondását a szocializmus évtizedei alatt. A közismert akadályok, a hazai hivatalos történetírás hallgatása és közelebről a vatikáni források feltárásának több évtizedes megszakadása miatt általában az egyházak története, de különösen a többszörösen is terheltnek számító kisebbségi (főleg csángó) vallásosság vizsgálata minden szakmai és anyagi támogatás nélkül, sokszor csak titokban volt lehetséges. Domokos vatikáni anyaggyűjtését nem tudatosította sem a vatikáni magyar kutatások, sem pedig a csángókutatás historiográfiája. Ő maga sem igen beszélt római útjairól. A *Moldvai magyarság* ötödik kiadásában egyszer reflektál római (a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában folytatott) kutatásaira, amikor némi dilettáns büszkeséggel közli: „Magam az egész anyagot láttam.”⁸⁰ Ugyancsak egyszer utal 1975. (helyesen valószínűleg 1972.) évi római útjára az 1990-ben készített életútinterjúban.⁸¹ Gazdag vatikáni hagyatéka ellenére ugyancsak nem említi őt Tusor Péter kutatástörténeti áttekintésében.⁸²

Domokos Pál Péter alakját és munkásságát nyilván nem szükséges ehelyütt bemutatni, bár a vele készült számos interjú és a róla szóló temérdek rövid írás ellenére hatásának és munkásságának megfelelő színvonalú és kontextualizált bemutatása még nem történt meg.⁸³ A moldvai magyarság kutatásának

80 DOMOKOS PÁL PÉTER: *A moldvai magyarság*. Budapest, 1987⁵. 67.

81 *Az én Erdélyem. Domokos Pál Péter elmondja életét Balogh Júliának*. Budapest, 1988. (Oral History Archivum. Életutak 1.) 32.

82 TUSOR: *Monumenta és Collectanea*.

83 Legalaposabb életrajza HALÁSZ PÉTER: *Domokos Pál Péter moldvai útjai*. In: DOMOKOS PÁL PÉTER: *Moldvai útjaim. Kétnyelvű kiadás. Editie bilingvă*. Ford.: BARTHA György. Csíkszereda, 2005. (Bibliotheca Moldaviensis). 5–28. Személyiségének és tevékenységének megértéséhez

talán legfontosabb, mindenesetre leghosszabb ideig tevékenykedő, legelszántabb és legnagyobb hatású képviselője volt. Saját jelentőségét, kezdeményező szerepét maga is számon tartotta. A csángók ügyének felfedezését magának vindikálta, egész életét és minden irányú működését, tanári, művelődés- és közösségszervező, diplomata és hivatalnoki, valamint tudósi munkáját is a nagy célnak, a csángó identitás megőrzésének rendelte alá. Lényegében eggyé vált szerepével, szinte minden levelében és nagyszámú interjúiban is ezt a küldetést hangsúlyozta.⁸⁴

Hosszú élete során ötven esztendő koráig nagyon mozgalmas pályát járt be. Alapvetően nem tudósnak indult, a csíkszeredai gimnázium négy osztálya után a csíksomlyói tanítóképzőben végzett 1919-ben. Fiatalkorában tanárként, kántorként, népművelőként és újságszerkesztőként működött, már ameddig erre lehetősége volt. Ezt követően tanfelügyelőként, majd rövid ideig diplomataként és Magyarországra áttelepülve minisztériumi tisztviselőként dolgozott.⁸⁵ Kutatói munkásságának középpontjában a népzenei és néprajzi gyűjtőmunka állott, ezen a két területen végzett kutatásai, a moldvai magyarság identitá-

fontos szempontokat jelez: ABLONCZY Balázs: „Székely fiúk.” *Az Erdély-kultusz magyarországi hálózata, 1920–1970.* In: *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálóok, írócsoportosulások.* Szerk.: BÍRÓ Annamária – BOKA László. Budapest–Nagyvárad, 2021. 213–235., 227–229. A 2005 előtt megjelent rövid írások könyvszerkesztése: *A moldvai csángók bibliográfiája,* 127–132.

- 84 Levelezése 1946-tól haláláig, 1992-ig marad fenn. Ennek 1980-ig terjedő, nagyobb részét a DRERL őrzi: C/181 Domokos Pál Péter (1901–1992) iratai 1940–1980, Levelezés, I–XIII. doboz (a levelekhez négy füzet, meglehetősen nehezen áttekinthető kéziratos mutatókönyv áll rendelkezésre). Hagyatékának kisebb részét (moldvai gyűjtéseit, énekeskönyvek átiratait, régebbi levelezésének darabjait) a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őrzi (elsősorban MTA KIK Kzt. Ms. 5172 és egyéb kisebb kéziratok a katalógus alapján). Későbbi (és részben az anyagból kiemelt 1980 előtti) levelei leánya, Domokos Mária tulajdonában vannak. Érdekes körülmény, hogy a római kutatásaira vonatkozó majdnem teljes dokumentáció a család tulajdonában levő anyagban maradt. Itt mondok köszönetet Domokos Máriának, hogy nemcsak betekintést engedett a hagyatékba, hanem aktívan segítette munkámat. Amikor az alábbiakban a levélre csak a levélíró, címzett és dátum megadásával hivatkozom, akkor a családi hagyatékból idézek. A hagyaték tudománytörténeti szempontú feldolgozását Domokos Mária és Iancu Laura kezdték meg. DOMOKOS Mária: *Domokos Pál Péter és Jagamas János levelezése.* In: *Pontosan, szépen. Almási István 80. születésnapjára.* Szerk.: SALAT–ZAKARIÁS Erzsébet. Kolozsvár, 2014. 29–65.; IANCU Laura: *Domokos Pál Péter Boldog Oláh Jeremiással kapcsolatos kutatásai.* In: *A moldvai magyarság kutatása,* 123–133.
- 85 Önéletrajza pontos dátumokkal számos változatban található meg hagyatékában: DRERL C/181, Személyi iratok, életrajzok.

sának megőrzéséért folytatott küzdelme mellett, munkásságának leginkább maradandó értékű fejezetét képezik.⁸⁶ Érdeklődése csak fokozatosan fordult a zenei és folklorisztikai gyűjtéstől és értékmentéstől a moldvai magyarság történelme és történelmi forrásai felé, annak a felismerésnek a jegyében, hogy csakis egy valóban komplex vizsgálattal lehet feltárni és megírni a maga teljességében Moldva magyarságának életrajzát.⁸⁷

Nem végzett ugyanakkor rendszeres történelmi stúdiumokat, sőt a gimnázium felsőbb osztályait sem járta ki. A kolozsvári Állami Tanárképző igazgatójaként, igazából a minisztériumból érkező kifogásokra válaszul szerezte be 1943-ban, alig egyetlen hónap leforgása alatt, a szükséges végzettséget igazoló bizonyítványokat. Május 29-én a tanítóképző-intézeti tanárképzés önálló intézetében, az Apponyi Kollégiumban filozófiából és pedagógiából magánvizsgát tett, majd június 11-én leérettségizett Szilágysomlyón, végül június 23-án a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen néprajz főtárgyból, magyar irodalomtörténetből és Kelet-Európa történelméből *summa cum laude* doktrátust szerzett.⁸⁸ A szakszerű levéltári kutatómunkához emiatt hiányoztak a nyelvi és paleográfiai ismeretei, de tulajdonképpen a szisztematikus történeti látásmódja is. A történeti kutatás alapjait hihetetlen szorgalommal és önképzéssel, autodidaktaként szerezte meg.⁸⁹ 1940-től kezdve egyre szélesebb körű történeti ismeretek birtokában írt a moldvai magyarság múltjáról, tanulmányában és könyveiben mind hangsúlyosabb lett a történeti komponens, sőt forrásokat is publikált magyar fordításban.⁹⁰ Jól ismerte a román szakirodalmat,

86 ALMÁSI István: *Domokos Pál Péter népzene kutatásainak jelentősége*. Erdélyi Múzeum 63 (2001/3–4) 144–147.; KÖVÁRI Réka: *Népelemek Domokos Pál Péter csángó népzenei gyűjtéseiben*. In: *A moldvai magyarság kutatása*, 83–95.

87 Ennek jó példája legfontosabb művének, *A moldvai magyarságnak egyre bővülő tartalommal napvilágot látott kiadásai 1931 és 2001 között*.

88 Erre lásd a 85. jegyzetben idézett önéletrajzait.

89 „Amikor a csángó kérdéshez hozzányúltam, semmit sem ismertem az irodalmából. És ez volt a jó! Nem olvastam egyetlen vonatkozó írást sem, hogy ne befolyásoljanak semerre. [...] A csángó kérdéssel roppant sokat foglalkoztam, s rá kellett jönnöm, hogy ennek hatalmas irodalma van. Megpróbáltam ezt az irodalmat elérni, s amit lehetett, el is olvasni.” *Az én Erdélyem*, 23.

90 DOMOKOS Pál Péter: *Adalékok Moldva történetéhez*. Cluj-Kolozsvár, 1940. Idős korában publikált még több erdélyi ferences rendtörténeti forrást magyar fordításban, fiatal filológus kollégák segítségével. GYÖRFFI Pál: *Az erdélyi ferences kuszódia története*. Ford.: DOMOKOS Pál Péter. Budapest, 1989.; [KÁJONI János]: *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kuszódia története. Kájoni János kézírata. 1684*. Fordította és sajtó alá rendezte: DOMOKOS Pál Péter – MADAS

nemcsak használta eredményeit, hanem 1981-ben a középkori moldvai püspökségekről szóló munkát magyar fordításban is megjelentetett.⁹¹ Ugyanakkor bármilyen szorgalmas olvasás és kutakodás sem pótolta a negyvenes éveiben járó, alapvetően néprajzos és zenei műveltségű szerző számára a történeti képzettség hiányát. Történeti összefoglalásainak csapongó szerkezete, forráskezelésének problémái, fogalmazásmódjának sokszor szubjektív stílusa pontosan mutatják ezeket a hiányosságokat. Munkásságának ezt az ellentmondását kitűnően megragadta a mindig éles szemű Mikecs László: „D.[omokos] a csángó kérdés legjobb akarátú, legkitartóbb munkása, propagálója. Sűrű publikációival, gyűjtéseivel, útjaival, kitartásával, bátorságával, nemnyugvásával jelentős érdemeket szerzett. Moldvai magyar népdalgyűjtése jobb híján jó szolgálatot tesz. Útjain szerzett tapasztalata, megfigyelései általában felhasználhatók. A csángóság múltjára vonatkozó ítéletei, megállapításai azonban kellő kritika nélküliek, másod-harmadkézből valók s sokszor megromlottak. Ezért, jószándéka mellett is, csak óvatossággal lehet írásait felhasználni.”⁹² Ugyancsak le-sújtóan nyilatkozott a Codex Bandinus román kiadása alapján készített magyar fordításáról, amely „több helyen hibás, nyelve sokszor bántóan pongyola, magyartalan, itt-ott indokolatlanul régieskedő, vagy rossz nyelvújításos szavakat feltámasztó.”⁹³

A jószándék és a „nemnyugvás” 1945 után sem lankadt. A Népjóléti Minisztériumból történt elbocsátása után 1949–1950-ben a Baranya megyei Szárszpusztán gazdálkodott a kitelepített csángók között, folytatva népzenei és néprajzi gyűjtőmunkáját.⁹⁴ 1950-től ismét Budapesten élt, és tanári munkája mellett folyamatosan dolgozott korábbi erdélyi és moldvai kutatási témáin. Kezdettől fogva fokozott érdeklődéssel követte a román szakirodalmat, munkásságának talán legfontosabb mozgatórugója volt, hogy szembeszálljon a román nemzetpolitika és a szolgálatában álló (sokszor ál)tudomány asszimilációs törekvéseivel. Bizonyos értelemben lételemévé, mindent háttérbe szorító küldetésévé vált ez a harc, amelyet így foglalt össze a Brazíliában élő Zolcsák Istvánnak címzett, datálatlan levelében: „Szellemi, sajtó-, folyóirat-, könyv-háborút kell indítani, még ma, nem holnap!” Munkáját, főleg az 1950-

Edit – SZOVÁK Kornél. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXXI.)

91 IOAN FERENȚ: *A kunok és püspökségük*. Ford.: DOMOKOS Pál Péter. Budapest, 1981.

92 MIKECS: *Csángók*, 390–391.

93 Uo. 334. Az idézett kiadás a 90. jegyzetben idézett kötet.

94 KÓVÁRI: *Népelemek*, 85.

es és 1960-es években, számos tényező nehezítette. Mint nacionalista ellenséges személy folyamatos megfigyelés alatt állott, erdélyi asztaltársaságáról a politikai rendőrség is tudott.⁹⁵ 1961-ben nyugdíjazták tanári állásából. 1962-ben ő is szerepelt a Püski Sándor, Zsigmond Gyula és társai által szervezett összeesküvés gyanúsítottjai között, ezért 1962 tavaszán házkutatást tartottak nála, és a nyomozati anyagban meglehetősen prominens helyen tüntették fel szervezkedés hálózatában.⁹⁶

A harcot tudományos fronton elsősorban a csángók román származásának fentebb ismertetett teóriája ellen folytatta. Ennek az elméletnek a megjelenése és gyors elterjedése, emellett a moldvai katolikus papság mindig is meglévő román nacionalizmusának radikalizálódása, végül a román kutatóknak az 1930-as években felfutó és 1945 után is folytatódó római levéltári kutatásai ösztönözték tehát a csángó témával folyamatosan foglalkozó és publikáló Domokos Pál Pétert, hogy régi álmát valóra váltva ő maga is ellátogasson Rómába, és eredetiben vizsgálhassa a levéltári forrásokat. Ebben a kontextusban, az életmű szempontjából válik érthetővé a hetven év feletti tudósnek az az elhatározása, hogy számtalan külső és belső akadályt legyőzve személyesen utazott az Örök

95 Papp Géza 1958-ban felvett tanúvallomása szerint az 1950-es években a Budapesten élő erdélyi középosztálybeli személyek (rendőr- és katonatisztek, mérnökök, ügyvédek, gyógyszerészek, tanárok, tisztviselők, papok, gyárosok stb.) asztaltársaságai az egyes pesti kávéházakban vármegegyékné szerveződtek. Ezek tagjai a „régmúlt idők eseményeit”, erdélyi emlékeket és az őket ért sérelmeket szokták megtárgyalni. Az udvarhelyiek péntekenként a Savoyban, később a Belvárosi Kávéházban, a háromszékiek minden hónap első vasárnapján az Erzsébet Királyné Szálló sörözőjében, a Csík megyeiek minden hónap második vasárnapján a Kárpátia Étteremben jöttek össze. A csíki társaság prominens figurája volt Domokos Pál Péter. ÁBTL 3.1.5. O–10848. „Udvarhelyiek”. pag. 14–15. Papp Géza tanúkihallgatási jegyzőkönyve, Budapest, 1958. április 25.

96 ÁBTL 3.1.2. M–27845/1. „Pénzes János”. pag. 45. „Pénzes János” fn. ügynök (Pető Sándor) jelentése. Budapest, 1962. május 5. Domokos helyére a szervezkedésben lásd a nyomozás során készített fényképes tablót, amelyet publikált: SEMSEI Sándor: *Püski Sándor vezérszerepben? - A per titkosszolgálati előmunkálatai*. Országút 4 (2023/10) 19–21. A tabló csak a tanulmány online változatában jelent meg: <https://orszagut.com/tudomany/semsei-ferenc-vezerszerepben-puski-sandor-megfigyelese-4279> (Országút 88. számában megjelent írás). Domokos a szervezkedés mellékszálán, az erdélyi kapcsolat miatt került az állambiztonság látóterébe, a nyomozásnak a romániai magyarsággal való szolidaritás, a „nacionalista” összefüggések és megmozdulások egyik fontos vonulatát képezték. A szervezkedés és a per történetére lásd: STANDEISKY Éva: *Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban. Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere (esettanulmány)*. In: *Évkönyv 2002 X. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet*. Budapest, 2002. 169–190.

Városba és kezdte el felkutatni a moldvai magyarságra vonatkozó dokumentumokat a Vatikáni Levéltárban és más római gyűjteményekben. Bár történeti kutatásokat korábban is végzett, de elsősorban nyomtatott források, illetve különböző hazai és bécsi levéltárakból kapott dokumentumok alapján. A primer levéltári kutatásban, különösen olyan méretű és komplexitású gyűjteményekben, mint a Vatikáni Titkos Levéltár vagy a többi római archívum, teljességgel járatlan volt. Ráadásul olaszul nem tudott, és latintudása sem volt olyan alapos, hogy önállóan tudjon eligazodni a szentszéki intézmények bonyolult strukturális és terminológiai rendszerét követő nagymennyiségű dokumentációban.

A várható nehézségek azonban nem szegték kedvét. 1972 és 1985 között összesen négy alkalommal látogatott el Rómába, de levéltári kutatásokat valószínűleg csak 1972-ben és 1979-ben végzett. A nyugati emigrációval fenntartott kiterjedt kapcsolatait kamatoztatva látott hozzá első kutatóútjának megszervezéséhez 1972 nyarán. Vélhetően a Szent Péter-bazilika magyar gyóntatója, a szintén történészkedő Rákos B. Rajmund minorita barát révén került kapcsolatba a Rómában működő magyar egyháztörténészek doyenjével, Lukács László jezsuita szerzetessel. Lukács 1948 óta élt Rómában, hat éven át a rend központi levéltárában, ezt követően pedig történeti intézetében dolgozott. Hatalmas munkabírása és anyagismerete miatt a tudós papi emigráció egyik legtekintélyesebb tagja volt. Legendás segítőkészsége miatt az 1960-as évek végétől kezdve egyre gyakrabban fordultak hozzá magyar kutatók levéltári anyagokért és információkért.⁹⁷ Domokos Pál Péter 1972. augusztus 1-jén írt neki támogatást kérve, a levél tartalmából és hangneméből kiérződik az idős kutató elszánt-sága és együttal a minden támogatás nélküli kutatások elesettsége is:

Négy gyermekes atyaként, Budapesten élő, özvegy nyugdíjas tanárként élem életemet hetvenegyedik életévemben. A húszas évek végétől a moldvai csángómagyarság kérdésével foglalkozom, és utolsó munkámként Csík vármegye monográfiáját szeretném megírni. Mind a két kérdésben döntő fontosságú okmányok a Vatikáni Levéltárakban vannak. [...] Minden vágyam, hogy az ott feltalálható moldvai magyarságra és a csíki székelysége vonatkozó, fellelhető anyagot Főtisztelendő Atya ki nem érdemelt segítségével láthatnám... [...] Mély tisztelettel megkérem Főtisztelendő Atyát, szíveskedjék a szegény ma-

97 Életrajzára és a köré szerveződő jezsuita rendtörténeti munkaközösségre lásd: MOLNÁR Antal: *A római magyar iskola. (Magyar jezsuita történészek Rómában 1950 után)*. In: *Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv*. Szerk.: MOLNÁR Antal – SZILÁGYI Csaba – ZOMBORI István. Budapest, 2007. (METEM Könyvek 62.) 45–68.

gánember vállalkozásához segítő kezét nyújtani, hogy az említett két árva ügyet az ott található fényekkel megvilágítva a gondolkodó emberiség elé tárhassuk. Szükséges-e engedélyt kérni a kutatáshoz és ha igen, kitől kell azt kérni?⁹⁸

Páter Lukács postafordultával válaszolt, jelezve, hogy ő kifejezetten a csángó kérdéssel nem foglalkozott, viszont a vatikáni és jezsuita levéltári kutatásai során készített valamennyi jegyzetét átadja az idős tanárnak. A vatikáni levéltári engedélyért pedig Pásztor Lajoshoz forduljon, „aki ott levéltáros és aki az összes magyar kutatókat ott nagyon szolgálatkészen segíti.”⁹⁹ Domokos azonnal írt Pásztornak is, és segítséget kért a levéltári engedély megszerzéséhez:

Alulírott dr. Domokos Pál Péter budapesti, 71 éves, négy gyermekes, özvegy, nyugalmazott tanár 1972. október 1–14. napjaira magán emberként Rómába érkezik. Életén át a moldvai csángó-magyar kérdéssel és a székely kérdéssel foglalkozott. E kérdésekkel kapcsolatos kéziratokat szeretné mind a Vatikáni, mind a Propaganda Fidei levéltáraiban megnézni. Mély tisztelettel kérem Főlevéltáros úr szíves segítségét a kutatási engedély megszerzéséhez és magához a kutatáshoz.¹⁰⁰

Pásztor szintén postafordultával válaszolt: előkészített egy ajánlólevelet a Propaganda Fide Kongregáció levéltárosához, a Vatikáni Levéltárban pedig a titkárságon jelezte Domokos érkezését; ő ugyanis akkor éppen egy ravennai konferencián lesz, így csak az útja végén tudtak találkozni.¹⁰¹

A római kutatóút egy nagyobb nyugat-európai körutazás részeként valósult meg, amelynek eseményeiről Domokos aprólékos jegyzetei tudósítanak.¹⁰² Bár a római magyar kutatások bázisa elvileg a Római Magyar Akadémia lett volna, de ez az intézmény 1990-ig az egyháztörténeti kutatók előtt (az ilyen

98 Domokos Pál Péter – Lukács László SJ, Budapest, 1972. augusztus 1. Érdekes körülmény, hogy Domokos Pál Péter levelei nem találhatóak meg Lukács László hagyatékában. Vö.: OSZKK Fond 366, Lukács László hagyatéka.

99 Lukács – Domokos, Róma, 1972. augusztus 14. Pásztor Lajos személyére lásd az alábbi fejezetet.

100 Domokos – Pásztor Lajos, Budapest, 1972. szeptember 6.

101 Pásztor – Domokos, Vatikán, 1972. szeptember 21.

102 A feljegyzések szintén a családnál őrzött hagyatékban találhatóak.

témában pályázó nagyon kevés ösztöndíjas kivételével) zárva volt.¹⁰³ Emiatt sok más, nem hivatalos állami vonalon Rómába érkező kutatóhoz hasonlóan ő is a Szent István Házban szállt meg, és annak igazgatójával, Mester Istvánnal is jó kapcsolatot alakított ki.¹⁰⁴ Szeptember 29-én szombaton érkezett meg Zürichből vonattal az Örök Városba, hétfő reggel kezdte meg kutatásait a jezsuiták központi levéltárában. Lukács és munkatársa, P. Fejér József azonnal átadták neki gyűjtésüket, amelynek segítségével már az első nap végén ezt írta jegyzeteibe: „Megtaláltam, amit kerestem.” Még két napot dolgozott a rendi archívumban, és a moldvai dokumentumok (elsősorban Beke Pál 1644-ben kelt jelentése) mellett főleg erdélyi jezsuiták (Bujtul György, Vásárhelyi Gergely, Szini István) leveleit tanulmányozta, ezekről mikrofilm-másolatokat is rendelt.¹⁰⁵ Október 5-én lépte át a Vatikáni Titkos Levéltár kapuját, ahol szintén három napig kutatott. Pásztor segítségével 16. századi dokumentumokat (Bartolomeo Bruti és Antonio Possevino már kiadott jelentéseinek eredeti kéziratait) és a kun püspökségre vonatkozó középkori okleveleket tárt fel és fotóztatott le.¹⁰⁶ Október 9-én és 10-én Pásztor ajánlásával bejutott a Propaganda Fide Kongregáció levéltárába, ahol elsősorban a Călinescu és Pall által a *Diplomatarium Italicum*-ban kiadott anyagok alapján haladt, illetve a Magyarországra és Erdélyre vonatkozó kötetekből nézett át néhányat.¹⁰⁷

103 MOLNÁR Antal: *A Római Magyar Akadémia*. In: MOLNÁR Antal – TÓTH Tamás: *A Falconieri-palota, Róma*. Budapest, 2016. 113–155., 144–148 (további irodalommal).

104 Domokos – Mester István, Budapest, 1972. szeptember 6. Mester István a római magyar papi emigráció egyik kulcsfigurája volt, személyére és tevékenységére lásd: NÉMETH László Imre: *Magyar egyházi hírek 1975–1984, ahogy Mester István látta Rómából*. Budapest, 2024, különösen 11–18.

105 Ezek a levelek a rendi levéltár (*Archivum Romanum Societatis Iesu*) híres Austria 20. jelzetű kötetében találhatóak. A kötet iratjegyzéke: László SZILAS: *Inventar der die Jesuitenmission im Türkischen Ungarn betreffenden Dokumente im Band Austr. 20. des Römischen Archivs der Gesellschaft Jesu*. In: *Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet*. München, 1975. 255–267.

106 Az 1972. október 11-én leadott megrendelőlap alapján november 3-án kiállított számla szerint négy kötetből összesen 70 fotót rendelt mikrofilmen. A kun püspökségre vonatkozó okleveleket Mezey László átírásában és fordításában közzé is tette: DOMOKOS Pál Péter: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” KÁJONI János: *Cantionale Catholicum*. PETRÁS Incze János: *Tudósítások*. Budapest, 1979. 36–40.

107 Egy külön feljegyzés szerint mikrofilmeket rendelt az APF SC Moldavia I–III. és az SC Ungheria e Transilvania III–IV. kötetekből.

1972 októberében Torday Adélhoz írott levelében így számolt be útjának eredményeiről:

Nyugati utamat hála Istennek szerencsésen megjártam. Bécs–München–Párizs–Zürich–Róma voltak úticéljaim. Mindeniket elértem és kutató-munkámat mindenütt elvégeztem. Mintegy 500 mikrofilm birtokába jutottam. Fontos adatok, munkámban nélkülözhetetlenek. Embert viszont, aki ügyének tartaná az ügyet, és hajlandó volna ilyen értelemben dolgozni is, nem igen találtam... [...] A városokat nem láttam, emberekkel keveset beszéltem..., csak és kizárólag adataimat kerestem...¹⁰⁸

A mikrofilmeket némi viszontagságok után következő év elején mindhárom gyűjteményből megkapta.¹⁰⁹ Későbbi munkáiban, mindenekelőtt az 1979-ben megjelent „...*Édes hazámnak akartam szolgálni*...” című monumentális kötetében és a *Moldvai magyarság* ötödik kiadásában felhasznált eredeti levéltári forrásokat elsősorban ekkor gyűjtötte össze.¹¹⁰

Ezt követően még három alkalommal kereste fel az Örök Várost: 1975-ben, 1979-ben és 1985-ben, de levéltári kutatásairól csak 1979-ben van említés. 1975 nyarán Groningenben egy himnológiai konferencián vett részt, ezt az utazását szeretete volna összekötni egy római kutatóúttal augusztus első felében. Ennek érdekében felvette a kapcsolatot Lukáccsal és Pásztorral, ez utóbbi azonban sürgősen tájékoztatta, hogy nyáron a Vatikánban minden zárva, tehát ne jöjjön augusztusban.¹¹¹ Békés Gellérrel folytatott levélváltásából tudjuk, hogy végül mégis lement Rómába, de nem találkozott, és hazaérkezése után

108 Domokos – Torday Adél, Budapest, 1972. október 28. DRERL C/181, Levelezés, XIII.

109 Fejér József SJ – Domokos, Róma, 1972. november 14.; Domokos – Békés Gellért OSB, Budapest, 1973. január 1.; Domokos – Márton Hugó OPraem, Budapest, 1973. január 30.; Domokos – Josef Metzler OMI, Budapest, 1973. április 5. Pásztor Lajosnak így mondott köszönetet a sok segítségért 1973. április 5-én írott levelében: „Azt a figyelmes, szeretető gondozást, amiben engem, érdemtelen részesíteni szíves voltál, méltán sohasem tudom se megköszönni, se meghálálni, se viszontszolgálni. Az egyszerű székely ember szavait idézem tehát: Isten fizesse! Ezerszeresen fizesse vissza minden jótettedet! Megkaptam hibátlanul és hiánytalanul mindent mind a három kutató intézménytől. Készen vannak a kitűnően sikerült képek. Most már dolgozhatok.”

110 DOMOKOS: *A moldvai magyarság*, 263–333., 480–481.

111 Domokos – Mester, Budapest, 1975. július 3.; Domokos – Lukács, Budapest, 1975. július 4.; Domokos – Márton, Budapest, 1975. július 4., Pásztor – Domokos, Vatikán, 1975. július 15.

Domokos hat hétre kórházba került.¹¹² 1979 áprilisának első két hetében jutott el ismét Rómába, az út elsődleges célja nem a kutatás, hanem többször idézett nagy könyvét szeretne volna személyesen a pápának átadni. Erre végül nem volt alkalma, a kötetet Mester István juttatta el II. János Pálhoz. Ezúttal csak a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában dolgozott, kutatásának pontos eredményét nem ismerjük.¹¹³ Utolsó útjára 1985-ben került sor, ekkor 85 évesen már nem kutatott, legnagyobb élménye a nevenapján (június 29.) a Szent Péter-bazilikában a pápai szentmisén való részvétel volt.¹¹⁴

Úti jegyzeteiből és későbbi levelezéséből tudjuk, hogy első római útja – a Torday Adélnak írott beszámoló állításától eltérően – nemcsak a levéltári kutatások, hanem egy teljesen új kapcsolatrendszer kiépítése miatt is döntő fontosságú volt. Róma sok szempontból új távlatokat nyitott számára, amelyeket a későbbi útjain folyamatosan tágított. 1972. és 1979. évi feljegyzéseiből tudjuk, hogy minden rendelkezésre álló időt kihasználta a római (elsősorban papi) emigráció tagjaival való találkozásra. A kutatóutak egy komplex cselekvési terv részévé váltak, amelynek a forrásgyűjtés csak egyik elemét képezte, ugyanilyen súlyossal esett a latba a megfelelő személyek „becserkészése” az erdélyi/moldvai ügy számára, akár új publikációs lehetőségek, akár vatikáni kapcsolatok kiépítése, akár a román propaganda bármilyen módon való ellensúlyozása érdekében. Az erdélyi származású Márton Hugó premontrei szerzetest már feltehetően korábban is ismerte. 1972-ben került közelebbi kapcsolatba Békés Gellért bencés és Szabó Ferenc jezsuita szerzetesekkel, Csertő Sándorral, a Hittani Kongregáció főügyészével és levéltárosával, és mindenekelőtt a legendás római találkozóhely, a Triznya-kocsmá házigazdáival, Triznya Mátyással és Szőnyi Zsuzsával.¹¹⁵

112 Békés – Domokos, Róma, 1975. szeptember 15.; Domokos – Békés, Budapest, 1975. október 30.

113 Ennek a kutatóútnak az egyik eredménye egy rövidebb publikációja: DOMOKOS PÁL PÉTER: *Pietro Diodato apostoli látogatásai Oláhországban és Moldvában*. Vigilia 46 (1981) 496–500. Diodato (Petar Bogdan Bakšev) jelentését saját felfedezéseként, kiadatlanként ismerteti, holott a vizitáció szövege, a vonatkozó dokumentumok és alapos bevezető tanulmány kíséretében már négy évtizeddel korábban napvilágot látott egy román kutató munkájának eredményeképp, amelyet nagy valószínűséggel ő is ismert. Lásd az 59. jegyzetben idézett tanulmányt.

114 Somorjai Ádám OSB – Domokos, Róma, 1985. június 11.; Domokos – Solyomváry Ilona, Budapest, 1985. július 10.; Domokos – Zolcsák István, Budapest, 1985. augusztus 12.

115 Szőnyi Zsuzsa emlékirataiban is említi a találkozást. SZŐNYI ZSUZSA: *A Triznya-kocsmá. Magyar sziget Rómában*. Budapest, 1999. 235. Római kapcsolatai közül a legfontosabb talán Békés Gellért bencés szerzetes, a Katolikus Szemle főszerkesztője, az emigráns magyarság egyik leginkább meghatározó szellemi vezetője volt. Szerepéről és jelentőségéről számos írás

Későbbi útjai során találkozott még többek között a minorita Rákos Rajmundal, a piarista Tomek Vincével, illetve Nyisztor Zoltánnal és Kada Lajossal.

Domokos Pál Péter az új ismerősök egy részét, nyilván akik erre kaphatóak voltak, folyamatosan feladatokkal látta el. Róma új, a korábbiaknál hatékonyabb és magasabb szintű cselekvési teret biztosított, a vatikáni kapcsolat első látásra a csángók és az erdélyi magyarság számos problémájára kecsgetett megoldással. Mindenekelőtt az emigráns folyóiratok vagy kiadók új publikációs fórumokat és ezzel szélesebb nyilvánosságot jelentettek, ami különösen a beszűkült hazai lehetőségekkel összehasonlítva tűnt vonzónak. Már első római útján egyeztetett Békés Gellérttel egy négyrészes cikksorozat megjelenéséről a Katolikus Szemlébe a moldvai magyarságról,¹¹⁶ amelyek közül kettő a következő évben, egy pedig 1982-ben látott napvilágot.¹¹⁷ Ezt követően többször küldött a bencés szerzetesnek írásokat vagy publikáció-terveket, amelyek azonban – nagy terjedelmük miatt vagy más okból – nem jelentek meg.¹¹⁸ Békésen kívül elsősorban Márton Hugót, később Kada Lajos érseket és főleg a Triznya házaspárt ostromolta aggodalmaival vagy nagyszabású terveivel.¹¹⁹ Egyik legfőbb félelmét a romániai görögkatolikus egyház megszűntetése okozta, ugyanis meggyőződése szerint ez volt a főpróba a moldvai csángók, majd az erdélyi magyarok katolikus egyházának megsemmisítéséhez, amely még kevesebb nemzetközi és vatikáni ellenállással fog találkozni, mint a román nemzeti öntudat formálásában kulcsszerepet játszó görögkatolikus egyház eltörlése. Ennek megakadályozására a pápánál történő közbenjárást és publikációs offenzívát szorgalmazott.¹²⁰ Szintén az 1980-as évek elején gran-

található a 80. születésnapjára kiadott emlékkötetben: *Az egység szolgálatában. Köszöntő Békés Gellért 80. születésnapjára*. II. Szerk.: SOMORJAI Ádám. Pannonhalma, 1994. (Katolikus Szemle, 1994. 3–4. sz.) 9–123.

116 Domokos – Békés, Budapest, 1973. január 1.

117 Az emigráns lapokban közzétett írásaira lásd: DOMOKOS Mária: *Domokos Pál Péter munkásságának bibliográfiája*. In: „Meggfog vala apóm szokcor kezemtül...” *Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Budapest, 1993. 11–15., 13–14.

118 Békés – Domokos, Róma, 1975. szeptember 15., 1975. november 19.; Domokos – Békés, Budapest, 1975. október 30., Erdemes megemlíteni, hogy az 1970-es években egyik legfontosabb és leveleiben gyakran előhozott terve volt fő művének, *A moldvai magyarságnak külföldön való megjelentetése*, amelyre a legesélyesebbnek Molnár József müncheni Aurora kiadóját gondolta.

119 Az alább felsorolt témák majd mindegyike előfordul a Triznya házaspárral 1972 és 1989 között folytatott levelezésben (17 levél Domokostól, 8 levél Triznyáéktól).

120 Domokos – Békés, Budapest, 1980. március 23.

diózus terveket szövögetett a magyar emigrációt mind az öt kontinensen összefogó nagy szervezet és annak dokumentumát képező Magyar Aranykönyv létrehozásáról.¹²¹ Felemelte szavát a főpapi székek betöltése ügyében is. Létkai László esztergomi érsek halála után Kada Lajos utódlása ügyében nyüzsgött, akár küldöttséget is indított volna ezügyben a Vatikánba.¹²² Ugyanígy szervezkedett Jakab Antal gyulafehérvári püspök segédpüspöke, Bálint Lajos utódlási jogának megszerzése ügyében, attól tartva, hogy az idős és beteg Jakab halála után egy moldvai elrománosodott „janicsár” püspököt helyeznek Gyulafehérvárra, ami félelmei szerint az erdélyi katolikus magyarság csángó sorsra jutását eredményezte volna.¹²³ 1983/1984-ben Oláh Jeremiás, a moldvai származású kapucinus testvér boldoggá avatása ügyében ragadott tollat, hiszen „ezt a jámbor írástudatlan kapucinus frátert a moldvai janicsár katolikus papok kezéből csavarták ki az ortodox oláhok, a «szeretet» és az «ökumenia» jegyében”. Jeremiás származásának kérdése olyannyira izgatta, hogy ennek kiderítése érdekében (84 évesen!) Rómába szeretett volna menni kutatni.¹²⁴

A fiatal bencés szerzetest, Somorjai Ádámot, aki a Lateráni Egyetem erkölcssteológiai intézetében, az Accademia Alfonsianán végezte doktori tanulmányait, levéltári források felkutatásával bízta meg.¹²⁵ Bár a keresett dokumentum nem került elő, ugyanakkor a levéltárban szerzett tapasztalatok, más nemzetek forrásközlő sorozatainak áttekintése a bencés tanár számára fontos tanulságokat jelentettek:

121 Domokos – Békés, Budapest, 1981. május 18.; Domokos – Kada Lajos, dátum nélkül [1988].

122 Domokos – Békés, Budapest, 1986. szeptember 30. Kada Lajos személyére legújabbban: NÉMETH: *Magyar egyházi hírek*, 18–20.

123 Domokos – Kada, Budapest, 1989. május 2.; Domokos – Békés, Budapest, 1989. június 13.; Domokos – Márton, Budapest, 1989. december 31. Jakab Antal küzdelmeivel és utódlásának kérdésével a magyar hírszerzés is foglalkozott, ennek dokumentumaira lásd: SZABÓ Gyula: *Jakab Antal küzdelme a megmaradásért. (Ki lesz az utód?)*. Budapest, 2013.

124 Domokos – Békés, Budapest, 1984. április 16. Domokos Oláh Jeremiással kapcsolatos levelezését és kutatásait bemutatja: IANCU: *Domokos Pál Péter*, 124–130., a levéldízet: 130. Jeremiás alakjának és modern kultuszának, illetve a boldoggá avatás egyházpolitikai kontextusának bemutatására lásd: IANCU Laura: „Aki egyesítette Keletet Nyugattal”. *Boldog Oláh Jeremiás (1556–1625)*. Ethnographia 127 (2016) 433–459.

125 Ugyancsak Somorjai volt, aki felhívta a figyelmét Oláh Jeremiás boldoggá avatására, illetve Ioan Dură ortodox pap-történésznek a chevetogne-i bencések Irénikon című folyóirata 1982. és 1984. évfolyamaiban megjelent tanulmányaira, amelyekben a román szerző a moldvai és havasalföldi vajdaságok 17. századi vallási viszonyait a 20. századi ökumenizmus előkepeként mutatta be. Domokos Pál Péter hosszú válaszcikke kéziratban maradt és a hagyatékában található. IANCU: *Domokos Pál Péter*, 128–129.

Benyomásom itt Rómában: óriási hiányaink vannak az egyház- és nemzeti történetkutatás forráskiadásainak elhanyagoltsága miatt. Emberekre lenne szükség, akik folyamatosan kutatnak, és egy-két alaposan képzett szakemberre, akik koordinálják munkájukat, a gyűjtött anyagot egy helyen – akár itt Rómában, – gyűjtik, fejlesztik és publikációhoz előkészítik. Ha holnap elkezdődik ez a munka, talán a következő évezredben már láthatjuk gyümölcseit. Vajon ki az, aki most egyházunkban ilyen távra tud tervezni?¹²⁶

A Domokos Pál Péterrel való együttműködés és ezek a levéltári tapasztalatok nyilván hozzájárultak ahhoz, hogy a bencés történelemtanár figyelme a későbbiekben a vatikáni magyar kutatások felé fordult, és gimnáziumi tanítványai közül jelen sorok szerzőjének érdeklődését a 1980-as évek végén a vatikáni források feltárása felé terelte.¹²⁷

Bár Domokos Pál Péter különböző elgondolásaival és kéréseivel római magyar emigráció meghatározó tagjaihoz fordult, ezek megoldása természetesen nem az általa elképzelt módokon és eszközökkel történt. A román görögkatolikusokról író publikációkhoz vagy az Oláh Jeremiásra vonatkozó eredeti dokumentumok felkutatásához nem akadt megfelelő felkészültségű és szabad kapacitással bíró magyar szakember, ráadásul – miként Békés Gellért figyelmeztetett – a Szentszék ökumenikus törekvéseit is tiszteletben kellett tartani.¹²⁸ A Magyar Aranykönyvvel kapcsolatos ötlete sem talált fogadókézségre, hiszen – ahogyan szintén Békés Gellért írta – a magyar emigráció összefogása még egy országon belül is csaknem lehetetlen volt.¹²⁹ Kada Lajos esztergomi érseksége ügyében ugyancsak a bencés szerzetes hűtötte le nagyon határozottan a terveket,¹³⁰ Bálint Lajos utódlási jogával kapcsolatban pedig Szőnyi Zsuzsa magyarázta el a vatikáni és a nemzetközi diplomácia néhány alapvető szempontját.¹³¹

126 Somorjai – Domokos, Róma, 1985. június 11.

127 Somorjai Ádám gazdag munkásságára lásd: Három pápa magyar írnoka. *Somorjai Ádám bencés szerzetessel Elmer István beszélget.* Budapest, 2021. Műveinek bibliográfiája 2022-ig: SOMORJAI Ádám OSB: *Publikációs tevékenység 1975–2022 között.* In: *Ecclesiae et historiae servus infatigabilis. Tanulmányok Somorjai Ádám 70. születésnapjára.* Szerk.: ZOMBORI István. Budapest, 2022. 465–493.

128 Békés – Domokos, Róma, 1981. január 25., 1984. május 14.

129 Békés – Domokos, Róma, 1981. október 27.

130 Békés – Domokos, Róma, 1986. október 13.

131 Szőnyi Zsuzsa / Triznya Mátyás – Domokos, Róma, 1989. június 8.

Miként a moldvai katolikusokra vonatkozó román történeti kutatások megértését is nagyban elősegíti a történeti kontextus ismerete, nincs ez másképp a magyar kutatások, különösen Domokos Pál Péter munkássága esetében sem. Mint láttuk, számára a kutatómunka nem öncélú tudományos tevékenység, hanem egy komplex magyar nemzeti küzdelem része volt azokban az évtizedekben, amikor a moldvai csángók asszimilációja végzetes méreteket öltött. „A moldvai kérdést 1929 óta vállaimon viszem és nem teszem le szívem utolsó dobbanásáig” – írta Rimely Ádámnak 1986 őszén.¹³² Könyvei a szó legnemesebb értelmében vett ismeretterjesztő munkák, amelyek viszont szigorúan forrásokra épültek, hite szerint ezek biztosították igazsága aranyfedezetét, és ezért is ragaszkodott ezek fordításban való közzétételéhez. A római perspektíva az 1970-es évek elején részben az eredeti történeti forrásokhoz való hozzáférést, részben ügyének új hívek megnyerését és a vatikáni kapuk remélt megnyílását jelentette. Várakozásai csak kis részben valósulhattak meg. Sokszáz mikrofilmjét előrehaladott kora és a szakmai felkészültség hiánya miatt már nem tudta feldolgozni, az egyházpolitikai küzdelmekbe pedig nem tudott közvetlen tapasztalatokat tovább erősítették: „Az egyház nincs mellettünk. Az oláhokat pártolja. Moldva elintézése után az erdélyi katolikus magyarságon van a sor.”¹³³ Végül már a romániai rendszerváltásnak és a görögkatolikus egyház visszaállításának sem tudott örülni: „Az új eseményekből azt látom, hogy az erdélyi oláhok görögkatolikus vallását vissza fogják állítani Rómának győzelmi eredményeként, melyet a nagyvilág oláh sikernek könyvel el, s mindezt a magyarokat elmarasztalni fogják, az oláhokat magasztalni.”¹³⁴ Hatévtizedes küzdelmének végén talán az jelenthetett számára elégtételt, hogy az újonnan megszervezett szentszéki magyar nagykövetség, immár a nemzetközi diplomácia szintjén, felvállalta a csángók ügyének képviselését.¹³⁵

A nagyszámú római levelezés olvasásakor érződik, hogy az általa osztott feladatok, a sorjázó tervek és ötletek, a nagyon udvarias és körülményeskedő, de azért rendszeres számonkérések olykor talán terhesnek bizonyultak a címzettek számára. Világosan jelzi ezt az a tény, hogy minden levelezőpartnere esetében több az elküldött, mint a kapott levél. Másrészt viszont ennek ellenére

132 Domokos – Dr. Rimely Ádám, dátum nélkül (1986. szeptember 23. után).

133 Uo.

134 Domokos – Márton, Budapest, 1989. december 31.

135 Keresztes Sándor – Domokos, Róma, 1991. november 5.

vagy talán éppen ezért minden hozzá írott levélben érezhető a megbecsülés és a szeretet, amelyet Domokos Pál Péter (szinte minden barátjának és ismerősének – életkortól függetlenül – Péter bácsi), és az általa képviselt ügy iránt éreztek. A legszebben ezt Szőnyi Zsuzsa fogalmazta meg az 1989 elején bekövetkezett balesete után hozzá írott levelében:

Te nagyon fontos ember vagy, nemcsak azért, mert szeretünk és aggodunk érted, hanem az egész Nemzetnek szüksége van Rád! Hiszen Neked köszönhető, hogy Erdély ügyét sok évtizeden keresztül, amikor még beszélni se nagyon lehetett róla, Te ébren tartottad, istáptoltad és nem hagytad aludni a lelkiismereteket. Most hirtelen mindenki rajong Erdélyért, divatos lett, de ez egész más dolog, mint a Te harcod, amit nehéz időkben vívtál.¹³⁶

Levelezését és iratait még 1982-ben a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában helyezte el. Csángó témájú könyveit és kéziratait nem sokkal halála előtt egy Győrben létrehozandó Csángó Kutatócentrumnak ajánlotta fel. Az átadó ünnepségre 1991. október 25-én került sor Győrben, a könyvtár kurátora Jáki Sándor Teodóz bencés szerzetes, a moldvai magyarság lelkes kutatója lett. Levéltári anyaggyűjtésének egy részét, összesen 111 tételt és néhány „szállongó okmánylapot”¹³⁷ ekkor még magánál tartott, ezeket az iratokat örökösei 1997-ben adták át a győri gyűjteménynek. 2009-ben a Győrben őrzött teljes hagyaték a gyimesfelsőloki Szent Erzsébet Líceum könyvtárába került, ma is ott őrzik.¹³⁸

136 Szőnyi / Triznya – Domokos, Róma, 1989. május 3.

137 Ezek pontos, hétéldalas darabszintű jegyzéke a családnál őrzött hagyatékban található (1211–1884). A lista feltünteti az irat megnevezését, illetve azt, hogy milyen formában (xerox/fotó, átirás, fordítás) található a gyűjtésben. Megjelöli a nyomtatott kiadást, viszont a levéltári jelzettel nem. Az iratok címe alapján megállapítható, hogy a forrásgyűjtemény mintegy felének lelőhelye a Propaganda Fide Kongregáció levéltára, a többi elsősorban a Vatikáni Titkos Levéltár és a Jezsuita Rend Római Levéltára. A 22 középkori irat mellett 34 a 16. századból, 44 a 17. századból, 9 a 18. századból, 2 pedig a 19. századból származik.

138 DOMOKOS Mária: *Domokos Pál Péter és győri felajánlása*. In: *Számadás. A Domus Hungarica Egyesület a magyarság szolgálatában*. Győr, 2013. 161–162.

A CSÚCSTELJESÍTMÉNY: BENDA KÁLMÁN ÉS A CSÁNGÓ OKMÁNYTÁR

Domokos Pál Péter római kutatásaitól teljesen függetlenül az 1970-es évek végén egy másik irányból is feltámadt a moldvai magyarság története, pontosabban annak római forrásai iránti érdeklődés. A két kutatásban közös, hogy mindkettő a néprajzi gyűjtőmunkából, annak továbbgondolásából indult ki. Domokos Pál Péter saját népzenei és folklórgyűjtésének szerves folytatásaként tekintett történeti kutatásaira. A Benda Kálmán nevéhez fűződő vállalkozást pedig a levéltári források jelentőségét felismerő néprajzkutató, Andrásfalvy Bertalan indította el, ráirányítva a határon túli magyarság ügyére érzékeny történész figyelmét egy kiaknázatlan és nagyon gazdag forrásanyagra. A *Moldvai csángó-magyar okmánytár* megszületésének történetét a megjelenés után a kiadvány szülőatyja és főszerkesztője, Benda Kálmán egy interjúban foglalta össze. Itt nagyon találóan úgy fogalmazott, hogy „ennek az okmánytárnak a története azért is érdekes, mert benne tükröződik az utolsó évtized magyar tudománypolitikája, majd annak lassú változása”.¹³⁹ A tudománypolitikai tanulságokon túl a csángó forráskiadvány megszületésének históriája izgalmas szempontokkal egészíti ki a vatikáni magyar kutatások historiográfiáját az 1980-as években, egyrészt a román propagandával szembeszálló magyar történettudomány, másrészt pedig a római levéltári kutatások újraindításának perspektívájában.¹⁴⁰

139 *Egy forráskiadvány története. Beszélgetés Benda Kálmánnal a Moldvai csángó-magyar okmánytárról.* Confessio 14 (1990/3) 110–112., idézet: 110. Újra kiadva: BENDA Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelmélet, művelődéstörténeti, iskola-politikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk.* Szerk.: LUKÁTS János. Budapest, 2004. (Protestáns Művelődés Magyarországon 11.) 493–496., idézet: 496. A továbbiakban ez utóbbi kiadást idézem. Ugyanerről a témáról, kisebb változtatásokkal és nem interjú-formában írt: BENDA Kálmán: *A Moldvai csángó-magyar okmánytár. Egy forráskiadvány története.* História 12 (1990/1) 10–12.

140 Az alábbi áttekintés legfontosabb forrását a fentebb jelzett rövid írás mellett a Benda Kálmán hagyatékában őrzött levelezés jelenti: DRERL C/104, Benda Kálmán (1913–1994) iratai

A moldvai csángókra vonatkozó történeti források kiadásának ötletét a pécsi néprajkutató és muzeológus Andrásfalvy Bertalan vetette fel. Andrásfalvy munkásságának fontos részét alkotta a történeti néprajz, emellett fiatal kora óta (mint egykori román szakos egyetemi hallgató is) kiemelt érdeklődést mutatott Erdély és különösen a moldvai magyarság néprajza iránt. „Moldva volt a szerelmem” – nyilatkozta később egy életútinterjúban. Első ízben 1956 nyarán járt a csángók között Kallós Zoltán vendégeként, majd az 1960-as évektől kezdve többször is visszatért. A néprajzi gyűjtés mellett ő is bekapcsolódott a moldvai magyarság helyzetének javításáért elsősorban nyugati emigrációs és egyházi fórumokon folytatott küzdelembé.¹⁴¹

Ez a szakmai és azon túl nemzeti elkötelezettség irányította Andrásfalvy figyelmét a csángókra vonatkozó történeti források felé, főleg mivel pécsi néprajzoscént az 1940-es években a Dél-Dunántúlra telepített moldvai és bukovinai magyarok is az érdeklődési területéhez tartoztak. Kutakodásai során talált rá a Veress Endre hagyatékában őrzött csángó oklevélgyűjtésre,¹⁴² amelynek kiadásában érdekében elkezdett lobbizni a Baranya Megyei Tanácsnál. Az első látásra reménytelennek tűnő küldetés éppen a Baranyába telepített csángók miatt nem tűnt lehetetlennek, törekvéseihez ezért egy elismert történész szövetségét kereste. Így talált rá a nemzeti kérdésekben elkötelezett Benda Kálmánra, akit kollégái szinte kivétel nélkül Marcinak, a fiatalabbak Marci bácsinak neveztek. 1978 augusztusában így indokolta Bendához írott levelében a vállalkozás szükségességét és esélyeit:

Itt a megyében született meg a gondolat, hogy Veress Endre csángókra vonatkozóan összegyűjtött oklevéltárát ki kellene adatni. Én átnéztem a Veress-hagyatékot az Akadémia Kézirattárában és erről jelentést készítettem és adtam át

(1920–1994), Levelezése intézményekkel és magánszemélyekkel. A jegyzeteit, forrásmásolatait és tanulmányait tartalmazó 16 iratgyűjtőcsomó közül egyedül a 8. iratgyűjtőcsomóban található a csángó okmánytárhoz készített jegyzetei. Ezeket ugyanis 1990 után átadta az okmánytár folytatásával megbízott Tóth István Györgynek, így a moldvai levéltári anyaggyűjtés ma az ő hagyatékában található. Erre lásd a tanulmány utolsó fejezetében elmondottakat. Benda Kálmán hagyatékának rendezése jelenleg is folyamatban van, ezért iratgyűjtőcsomóra és dobozra nem hivatkozom, csupán a levél adatait közlöm (levélíró – címzett, dátum), ez alapján a levelezőpartner palliumában az idézett levél könnyedén megtalálható.

141 *Hogy hitem legyen. Andrásfalvy Bertalan néprajzkutatóval beszélget Heidl György.* Budapest, é. n. (Miért hiszek? XIII.) 18., 67–68., 71–74.

142 Ennek pontos jelzetére és leírására lásd a tanulmány vonatkozó fejezetét, különösen az 53. jegyzetet.

a megyei elnökhelyettesnek, Takács Gyulának, aki pártfogolta az ügyet és Pozsgay miniszter látogatásakor neki is megemlítette. A miniszter nem zárkózott el, de ígéretet sem tett, de kérte a 'kéziratot', betekintésre. Ez lehetetlen, jó nagy köteg rendezetlen, helyesebben kéziratos, de időrendbe szedett lapgyűjtemény ez, talán ismered ezt. Mivel én nem vagyok céhbeli történész, Rád gondoltam, hogy Te is írnál egy hivatalos szakvéleményt e gyűjtemény megjelentetésének aktualitásáról és jelentőségéről. Nyilván nem kell nekem Neked magyaráznom, hogy mennyivel túlnő ennek az oklevélgyűjteménynek a jelentősége a csángók múltjának felderítésénél. Ha kiadásra kerülhetne, nyilván valakit meg kell bízni az anyag feldolgozásával, ezt is Te tudod majd jobban, kit, Domokos Péter Pált (sic!) kihagyni belőle nem lehet, de vajon elvállalja-e a rendezést, s más okból nem kéne-e még másra is bízni? Van itt latin, olasz, német és gyönyörűszép magyar szöveg is. Nagyon szeretném, ha az ügyet sok egyéb gondod mellett magadévá tennéd.¹⁴³

Benda rögtön „magadévá tette” az ügyet, amit emberi habitusával, nemzeti elkötelezettségével és tudósi érdeklődésével magyarázhatunk. A partiumi református családból származó, a határon túli magyarság ügye iránt felelősséget érző tudós Szekfű Gyulánál doktorált. Bécsi, berlini és főleg párizsi tanulmányutak után 1942-től a Teleki Pál Tudományos Intézet (1948-tól Kelet-európai Tudományos Intézet) Történettudományi Intézetének tudományos kutatójaként, majd igazgatóhelyetteseként Kosáry Domokos legközelebbi munkatársa lett. Legfontosabb feladata az intézet közép-európai összehasonlító történeti folyóirata, a *Revue d'Histoire Comparée* (1943–1948) szerkesztése volt.¹⁴⁴ 1949-ben Kosáryval és több munkatársával együtt eltávolították az intézetből, ahová csak 1956 végén került vissza, és ahol egészen 1987-ben történt nyugdíjba vonulásáig tudományos kutatóként, 1983-tól osztályvezetőként dolgozott.¹⁴⁵ Ezalatt a három évtized alatt hihetetlen aktivitással nemcsak szak-

143 Andrásfalvy Bertalan – Benda Kálmán, Pécs, 1978. augusztus 7. DRERL C/104, Levelezés.

144 Életének erről a korszakáról Benda részletesen beszélt az általa adott interjúkban. Ezeket lásd: BENDA: *A nemzeti hivatástudat*, 508–546., különösen: *Egy történész életútja. Benda Kálmán válaszol Glatz Ferenc kérdéseire. (Egy tv-interjú szövege)*. Uo. 514–531., 523–526. A Teleki Intézetről legújabban: ROMSICS Ignác: *Kosáry Domokos és a Teleki Intézet, 1941–1949*. Magyar Tudomány 174 (2013) 1458–1465. A folyóiratról: ABLONCZY Balázs: *A Revue d'Histoire Comparée, 1943–1948*. In: *Hommage à Kosáry Domokos*. Szerk.: FERCH Magda – ORMOS Mária. Budapest, 2009. 30–38.

145 Munkásságára lásd műveinek bibliográfiáját: Soós István: *Benda Kálmán műveinek bibliográfiája*. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*.

történészként, hanem igazi népnevelőként fáradhatatlanul járta az országot és a határon túli magyarság településeit, és tartott előadásokat a magyar történelemről. Nagyon intenzív kapcsolatokat ápolta a vidéki és erdélyi kutatókkal és műhelyekkel. Emellett az 1960-as évektől talán a legaktívabb nemzetközi konferenciákra járó történész volt az országban. Kiváló francia és német nyelvtudásának köszönhetően, illetve az 1940-es évek végén kiépített kapcsolatrendszerét folyamatosan ápolva a magyar történelem igazi nagykövete lett Európában. Nem véletlenül zsörtölődött Benda állandó utazásai és az intézet fiatalabb munkatársaira gyakorolt „káros” hatása miatt „Százados” fedőnevű társadalmi kapcsolatként 1966-ban írott ügynökjelentésében Pamlényi Ervin, a Történettudományi Intézet osztályvezetője:

Makkai [László] és Benda tevékenysége nemcsak önmagában érdekes: kapcsolataik révén széles kört mozgatnak (Jászay [Magda], Ormos Mária, Zimányi Vera), és az intézet néhány fiatalabb munkatársára, így Zimányi Verára is kifejezetten káros hatást gyakorolnak a nyugati történetírás kritikátlan kezelésével, propagálásával, azzal a tétellel, hogy már nincs is nagy különbség a francia gazdaságtörténeti iskola és a marxizmus között. Benda különösen is aktív, állandóan úton van homályos célokkal a vidéki levéltárak, München és Párizs között, s minthogy meglehetősen jelentős akadémiai összlegek fölött diszponál, sok embert foglalkoztat és kihasználja Köpeczi Bélával levő szakmai kapcsolatát, továbbra is az egyék potenciális vezetője, mint 1956-ban, minden jobboldali csoportosulásnak.¹⁴⁶

Szerk.: GLATZ Ferenc. Budapest, 1993. 415–451.

- 146 UNGVÁRY Krisztián: *Mozgásterek és kényszerpályák. Az MTA és az ELTE tudósai az állambiztonság célkeresztjében*. In: *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Szerk. RAINER M. János. Budapest, 2011. (Az Esterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája Közleményei 1.) 73–99., 82. Itt kell megemlítenünk egy forrásgyűjteményt, amely címe szerint Benda Kálmánra vonatkozó állambiztonsági megfigyelések dokumentumait tartalmazza: ÖZE Sándor: *Történészek az állambiztonság célkeresztjében. Benda Kálmán megfigyelése*. Budapest, 2014. Ugyanakkor a 130 oldalas kötetben a Bendát méltató hétoldalas bevezető után fénymásolatban közölt, minden apparátust nélkülöző, a kronológiai rendet sem mindig tartó ügynökjelentésekben és kihallgatási jegyzőkönyvekben Benda csupán mellékszereplő, a számos említett történész közül az iratok leginkább Kosáry Domokos személyével foglalkoznak. Pamlényi idézett jelentése: Uo. 106.

A *Revue d'Histoire Comparée* és a hozzá kapcsolódó könyvsorozat, de tulajdonképpen az 1949 előtti Történettudományi Intézet működésének legfőbb alapeszméje Benda megfogalmazásában, hogy „egy új magyar történelemszemléletet kell kialakítani, amelynek lényege a hungarocentralizmus megszüntetése. Olyan szemléletet, amely Magyarországot nem elkülönítve, mintegy légüres térben nézi, hanem a magyar történelmet beágyazza a szűkebb és nagyobb táj egészébe, és a magunk fejlődését a szomszédos népekével egybevetve vizsgálja.” Az 1940-es években formálódott közép-európai szemlélet Benda saját visszaemlékezései szerint jelentős hatással volt a magyar történetírás megújulására 1960-as és 1970-es években.¹⁴⁷ Ez a történeti látásmód kiemelt figyelmet fordított a történelmi Magyarország szomszédságában fekvő területek és az ott élő népek történelmére, amely perspektíva a moldvai magyarság vizsgálatának kontextusát is jelentős mértékben kitágította. Benda számára tehát a nemzeti elkötelezettség mellett ez a mindvégig munkáló regionális látásmód tette izgalmassá a csángókra vonatkozó történeti dokumentumokat. Ő maga így idézte fel 1990-ben az ügy iránti feltétlen elköteleződésének okait:

Az ügy jelentőségét magam is éreztem. A Moldvában élő, ma is mintegy 80.000–100.000 főt számláló, nyelvét és öntudatát még őrző csángó-magyarok teljesen magukra maradtak, a hazai nemzeti köztudatból szinte teljesen kiestek. A román állam nemzedékek óta tartó rendszeres és brutális beolvasztó politikája csak egy lehetőséget hagyott számukra: az asszimilációt, magyarságuk feladását. Talán még fel lehet rázni az itthoni és a külföldi közvélemény lelkiismeretét. A kérdést azonban történelmi szempontból is jelentősnek tartottam. Választ reméltem arra a kérdésre: hogyan tudta egy, a nemzeti közösségből még a középkorban kiszakadt és magára maradt néptörzdek a nyelvét, hagyományait és öntudatát megtartani? Mi volt az az erő, ami a csángókat – akiknek sem saját uralkodó osztályuk, sem értelmiségük nem volt – megtartotta magyarságukban egy idegen országban, beékelve a más nyelvű és más vallású, tehát más kultúrájú románok közé?¹⁴⁸

147 *Egy történész életútja*, 524.

148 *Egy forráskiadvány története*, 494. Emellett ne felejtsük el, hogy Benda már a Teleki Intézetben is foglalkozott Moldva 16–17. századi történetével, tehát a csángó okmánytár korábbi kutatásainak folytatását is jelentette. BENDA Kálmán: *Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és a XVII. században*. In: *Magyarok és románok*, II. 35–73.

Andrásfalvynak Franciaországból hazatérve, még augusztus végén válszolt, és mindenben támogatásáról biztosította néprajzos kollégáját.¹⁴⁹ A legnagyobb gondjukat az jelentette, hogy nem tudták: miként indítsák el az ügyet, kihez forduljanak és pontosan milyen formában. Pozsgay ugyanis mindenképpen látni szeretne volna a kéziratot és a kiadási terveket, Veress gyűjtése azonban nem volt olyan állapotban, hogy a miniszternek bemutassák. Ezért Andrásfalvy a minél részletesebb kiadási terv elkészítését szorgalmazta, különösen mivel „nincsen távol tőle [Pozsgaytól] az efféle gondolat”.¹⁵⁰ Benda szakvéleményében hangsúlyozta „a csángók múltja megismerésének a magyar történelem egésze szempontjából való fontosságát. Hiszen jelenleg az is bizonytalan, hogy különböző csoportjaik mikor, honnan és hogyan kerültek Moldvába.”¹⁵¹ A korszak kultúrpolitikájára jellemző stratégiai megfontolásból Benda az általa készített feljegyzés egy példányát megküldte Illyés Gyulának is, a másik példány a megyén keresztül érkezett Pozsgayhoz.¹⁵²

Közben felvette a kapcsolatot Domokos Pál Péterrel, aki a csángó ügy megkerülhetetlen tekintélyének számított. Erre jó alkalmat szolgáltatott 1979 tavaszán Domokos hatalmas kötetének („...*édes Hazámnak akartam szolgálni...*”) megjelenése. A csángó ügy iránti friss lelkesedésében Benda felajánlotta, hogy ismertetést ír róla a Századokban, és különösen Petrás Ince János Domokos által felfedezett és közzétett jelentéseit tartotta nagyon izgalmasnak.¹⁵³

149 Benda – Andrásfalvy, Budapest, 1978. augusztus 28. DRERL C/104, Levelezés.

150 „Ezentúl, szerencsére vagy sajnos, sok munkád mellett csak terád támaszkodna az ügy, mert én akkor azt kérném tőled, hogy a sajtó alá rendezésre tégy javaslatot, és tegyél kísérletet hozzáértő személyek megnyerésére is.” Andrásfalvy – Benda, Pécs, 1978. szeptember 4. DRERL C/104, Levelezés. A Baranya Megyei Tanács egyébként meglepően nyitott volt a tudományos könyvek kiadására, 1957-ben például megjelentették a Pécssett 1946-ban elhunyt Berze Nagy János népmesekatalógusát: BERZE NAGY János: *Magyar népmesetípusok*. I–II. Szerk.: BANÓ István. Pécs, 1957. Berze Nagy fia apja levelezésének kiadása érdekében is mozgolódott, Andrásfalvy idézett levele szerint éppen emiatt sürgette a szerinte sokkal fontosabb moldvai okmánytár kiadásának előkészítését.

151 BENDA: *A Moldvai csángó-magyar okmánytár*, 10. A szakvéleményt a hagyatékban nem találtam meg.

152 „Jó volna, ha a megyén keresztül a másik példány minél előbb Pozsgay kezébe juthatna, hogy amikor Illyés beszél vele, már tudja, miről van szó. Más ismerősöm, aki kellő súllyal képviselhetné az ügyet Pozsgay előtt, nincsen, vagy legalábbis senki ilyen nem jut eszembe. Esetleg Keresztury Dezsőnek lehetne még szólni, ez azonban Illyés Gyulával azonos vonal.” Benda – Andrásfalvy, Budapest, 1978. szeptember 27. DRERL C/104, Levelezés.

153 „Összefoglalva, valóban történeti hivatást teljesít ez a munka, megkoronázása mindannak, amit eddigi kutatásaidban felderítettél és publikációidban közreadtál.” Benda – Domokos Pál

Emellett tájékoztatta terveikről, a megyei tanács és a minisztérium egyelőre csak erkölcsi támogatást ígért. Az okmánytár sajtó alá rendezésére az Országos Levéltárban dolgozó, Mályusz Elemér-tanítvány Szentgyörgyi Máriát, a bevezető tanulmány elkészítésére magát Domokost ajánlotta.¹⁵⁴ Domokos válaszában támogatta az okmánytár kiadását és vállalta a rábízott feladatot, és egyúttal felhívta Benda figyelmét a román kutatások eredményeire, különösen a *Diplomatarium Italicum* négy kötetére. Levelében ugyanakkor leginkább saját érdemeit és egykori sikereit rekapitulálta, illetve közölte: Rómában ő maga is kutatott és mintegy 200–300 okmányt hazahozott, amelyek egy részét a *Moldvai magyarság* tervezett új kiadásának függelékében kívánta közreadni.¹⁵⁵ Vagyis a kölcsönösen udvarias és tiszteletteljes hangnem ellenére a levélváltásból érződik, hogy Domokos továbbra is a maga útját akarta járni, és Benda is óvatos volt a nagytekintélyű, de nem igazán szaktörténész Domokosnak a kiadásba történő bevonását illetően.¹⁵⁶ A távolságtartáson az sem változtatott, hogy Domokos Pál Péter 1982-ben hagyatékának jelentős részét a Benda által igazgatott Ráday Gyűjteményben helyezte el.¹⁵⁷

1979-ben úgy tűnt, hogy a megoldás nem a megye vagy a minisztérium, hanem a Magyar Tudományos Akadémia felől fog érkezni. Andrásfalvy ugyanis még 1978 végén szóban közölte vele, hogy „a megyei pártbizottság véleménye szerint a moldvai magyarokkal való foglalkozás nem időszerű, ezért Baranya megye elállt a kiadás tervétől.”¹⁵⁸ Benda elküldte a csángó okmánytár kiadásának tervét az akadémia jelentős informális befolyással rendelkező főtitkárhelyettesének, Köpeczi Bélának, és kérte, hogy járjon közbe Pozsgaynál. Köpeczi támogatásában joggal bízott, hiszen maga is erdélyi származású és az Erdély történetéről készülő szintézis főszerkesztője volt.¹⁵⁹ Köpeczi szorgalmazására az Akadémia II. (Filozófiai és Történettudományi) Osztálya felvál-

Péter, Budapest, 1979. május 8. DRERL C/104, Levelezés.

154 Uo.

155 Domokos – Benda, Budapest, 1979. május. DRERL C/104, Levelezés. A román forráskiadványok fontosságára Jakó Zsigmond is felhívta Benda figyelmét. Vö.: Benda – Andrásfalvy, Budapest, 1979. június 5. DRERL C/104, Levelezés.

156 Benda – Domokos, Budapest, 1979. május 24. DRERL C/104, Levelezés.

157 Benda – Domokos, Budapest, 1981. december 15. DRERL C/104, Levelezés.

158 BENDA: *A Moldvai csángó-magyar okmánytár*, 10.

159 Benda – Köpeczi Béla, Budapest, 1978. szeptember 27. DRERL C/104, Levelezés. Köpeczinek az akadémiai apparátusban betöltött szerepére lásd: PRITZ Pál: *Köpeczi Béla*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai*. Szerk.: SZILÁGYI Adrienn. Budapest, 2023. 343–350.

lalta a csángó oklevéltár ügyét, sőt az osztály a következő évi tervébe felvette a kötet kiadását.¹⁶⁰ Benda az osztály titkárának kérésére összeállított egy munkatervet és költségvetést, de rövidesen – ismét szóban – közölték vele, hogy az okmánytár kiadása mégsem aktuális, mivel ennél most fontosabb feladatok vannak.¹⁶¹

Ezzel lényegében a csángó okmánytár ügye minden hivatalos (megyei, minisztériumi, akadémiai) támogatás nélkül maradt. Benda viszont nem adta fel, levelezése és visszaemlékezései alapján ekkorra már teljesen magáévá tette az ügyet. Emigráns kapcsolatai révén 1980 tavaszán egy párizsi konferencián elérte, hogy a berni székhelyű Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Szépfalusi István evangélikus lelkész, titkár javaslatára vállalta a moldvai okmánytár kiadását, hiszen a – noha katolikus – csángó kisebbség sorsa nagyon tanulságos lehet a nyugati szórványmagyarok helyzete szempontjából. A kutatást a szabadegyetem nem tudta finanszírozni, így Benda tulajdonképpen teljesen magánemberként, szabadidős tevékenység formájában kezdett a munkához 1980 őszén.¹⁶² Az első feladat a Veress Endre által összegyűjtött forrásanyag számbavétele és ellenőrzése volt, hiszen eredetileg ez a hagyaték jelentette volna az okmánytár alapját, és az első tervek szerint az egykötetes okmánytár kézírata legkésőbb 1982 végére elkészült volna. A támogatás elmaradása utáni következő csalódást itt érte, ugyanis hamarosan kiderült: Veress gyűjtése egyáltalán nem alkalmas a kiadásra. Így írt erről évekkel később Andrásfalvy Bertalannak:

Miután láttam, hogy hivatalosan ezt a tervet sehol nem karolják föl, magánemberként láttam hozzá az anyag számbavételéhez és egy esetleges okmánytár összeállításához. Veress Endrének az Akadémián levő másolatgyűjteményéből indultam ki. Az első átlapozásra megállapíthattam, hogy Veress itt is a szokásos felületességgel járt el, az iratokon nincsen jelzet, csak nagyjából mondja meg, hogy mit honnan vett, maguk a szövegek első olvasásra kételyt ébresztenek, hogy lemásolásuk pontosan történt-e, egyébként inkább a már kiadott anyag számbavételének nevezhető, mintsem új kutatásokkal gyűjtött anyagnak.¹⁶³

160 Benda – Andrásfalvy, Budapest, 1979. június 5., 1979. július 4. DRERL C/104, Levelezés.

161 *Egy forráskiadvány története*, 494.; BENDA: *A Moldvai csángó-magyar okmánytár*, 10.

162 Uo.

163 Benda – Andrásfalvy, Budapest, 1984. január 19. DRERL C/104, Levelezés. Ugyanerről lásd még: BENDA: *A Moldvai csángó-magyar okmánytár*, 11.

Mint a levélben is fogalmazott: a *szokásos* felületességet regisztrálta ebben az esetben is. Benda, miként azt már korábban idéztem, nagyon rossz véleményel volt Veress forráskiadói munkájának színvonaláról, ebben talán kettejük nem igazán szívélyes viszonya is szerepet játszhatott. 1946 és 1949 közötti levelezésükben az ekkor már teljes elszigeteltségben élő Veress, aki a Történettudományi Intézetnél hagyta letétbe a könyvtárát, meglehetősen arrogáns és fölényeskedő hangnemben írt Bendának (akit másokhoz címzett leveleiben csak „Benda tanár-”ként emlegetett), folyamatosan reklamálva a könyvtárából történő kölcsönzéseket, illetve Benda lanyhaságát forrásköteteinek, különösen a Zamoyski-okmánytár kiadása ügyében. Benda elnéző udvariassággal próbálta elmagyarázni egyre nehezebb anyagi és egzisztenciális helyzetüket, amelyben Veress forráskiadványainak publikálására gondolni sem lehetett – hiába. Veress kioktató stílusban hánytorgatta fel az (egyébként kikövetelt) ajándékba kapott kiadványokban fellelt stilisztikai hibákat, amelyek szerinte arról tanúskodnak, hogy az intézet munkatársai még magyarul sem tudnak. Persze Bendát sem kellett féltetni, amikor válaszában színlelt udvariassággal kérdezett vissza Veress teljesen hibás olvasataira vagy képtelen rövidítéseire.¹⁶⁴

Kiderült tehát, hogy az okmánytár sajtó alá rendezése jóval nagyobb és főleg költségesebb munka lesz, mint azt eredetileg gondolta. Benda 1980 őszétől dolgozott, a legnagyobb titokban az okmánytár összeállításán, kollégáinak sem szólt róla. Erre minden oka meg is volt: a Történettudományi Intézetben folyó nemzettudat-kutatásokba nem vonták be, és a készülő *Erdély Története* nagymonográfia szerzői munkaközösségéből is kitétek.¹⁶⁵ 1981 elején hivatali főnökéhez, Ránki Györgyhöz, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyetteséhez fordult segítségért, mondván: intézeti munkatervébe nyilván nem illesztheti be, de tudományos és magyar nemzeti szempontból nagyon fontosnak tartja ezt a munkát. A válasz nagyon jellemző volt a kor tudománypolitikájára és Ránki vezetési gyakorlatára: „hivatalosan nem hallotta, amit mondtam. De ha hozzá fordulok, hogy munkámhoz erre vagy arra volna szükségem, ő nem fogja megkérdezni, mi az a munka.” Benda ettől kezdve korábbi intézeti feladatait, elsősorban a Magyar Országgyűlési Emlékek 1607–1608. évi kötetét felretéve lényegében csak a csángó okmánytáron dolgozott.¹⁶⁶ A legfontosabb feladat Veress forrásmásolatainak helyszíni ellenőrzése és kiegészítése volt,

164 Veress Endre és Benda Kálmán levelezése, 1946–1949. DRERL C/104, Levelezés.

165 BENDA: *A Moldvai csángó-magyar okmánytár*, 11.

166 *Egy forráskiadvány története*, 494.; BENDA: *A Moldvai csángó-magyar okmánytár*, 11.

amelynek érdekében a következő években több alkalommal személyesen utazott, általában a konferenciák teremtette alkalmakat kihasználva, egy-egy hétre Rómába. Az Örök Városban a Domokos Pál Péter munkáját is segítő három honfitársa, Pásztor Lajos vatikáni levéltáros, illetve a jezsuita Lukács László és Fejér József páterek támogatták kutatásait.

Közülük a legrégibb kapcsolat Pásztorhoz fűzte, aki ugyanahhoz a nagy Eötvös-kollégista (*collegista*) generációhoz tartozott, mint Benda, Kosáry vagy éppen a klasszika-filológus Borzsák István.¹⁶⁷ A volt kecskeméti piarista diák Szekfű Gyula tanítványaként végezte tanulmányait latin–történelem szakon 1932–1936 között.¹⁶⁸ Kosáry 1958-ban lezajlott rendőrségi kihallgatásán úgy jellemezte, hogy „kissé lassan, nehezen fejlődő ember volt, bár nem igyekezett és ambíciók nélkül.”¹⁶⁹ 1936 és 1938 között a Római Magyar Történeti Intézet

167 Pásztor Lajos munkásságának feldolgozása mindmáig nem történt meg, sőt a nagyon rövid nekrológokon kívül még életrajzi összefoglalás sem készült róla, olyannyira, hogy életrajzi adatait sem minden esetben ismerjük pontosan. Hagyatéka felesége, a szintén történész Pásztor Edith halála (2015) után került haza Rómából Magyarországra, első fázisban Esztergomba és Piliscsabára. Később az Esztergomban tárolt anyagot is Piliscsabára, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karára, annak könyvtári raktárába szállították. Kettjük könyvei és kéziratai (az Avicenna Intézet raktárában található, már polcokra rendezett könyveken túl) mintegy ötszáz doboznyi terjedelemben, teljesen rendezetlen állapotban, az egyetem egykori piliscsabai campusán, a PPKE BTKK Augustineum épületében találhatóak. Szovák Kornél segítségével az anyag mintegy harmadát tekintettük át, ennek eredményeképp számos, a római kutatások szempontjából fontos dokumentum és forrásgyűjtés előkerült. Pásztor életútjának és munkásságának megismerése és értékelése, ezen túlmenően a vatikáni gyűjteményekben folytatott magyar kutatások historiográfiájának feltárása szempontjából hagyatékának feldolgozása elengedhetetlen, sőt valóban „a jelenkor morális kötelezettsége” lenne. Vö. TUSOR: *Monumenta és Collectanea*, 96. Itt mondom köszönetet Szovák Kornélnak a hagyatékhoz való hozzáférésben és az abban való tájékozódásban nyújtott lekötelező segítségért.

168 Pásztor életrajz adataira lásd: ÉRSZEGI Géza: *Pásztor Lajos, 1913–1997*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 9 (1997/3–4) 198–199.; BORSA Iván: *Pásztor Lajos (1913–1997)*. Levéltári Közlemények 68 (1997) 292–293.; BORZSÁK István: *Emlékezés egy régi jó barátra*. In: *Gli archivi della Santa Sede e il Regno d’Ungheria (sec. 15–20.) Studi in memoriam del professor Lajos Pásztor archivista ungherese dell’Archivio Segreto Vaticano*. A cura di Gaetano PLATANIA – Matteo SANFILIPPO – Péter TUSOR. Budapest–Roma, 2008. (*Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 4.*) ix–x. Műveinek bibliográfiája: *Pásztor Lajos köszöntése*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 4 (1994/3–4) 243–250.; Gábor NEMES: *Bibliografia di Lajos Pásztor*. In: *Gli archivi della Santa Sede*, 291–305.

169 ÖZE: *Történészek*, 66.

ösztöndíjasa volt.¹⁷⁰ Római ösztöndíjas kortársai közül talán a legtudatosabban igyekezett áttekinteni a római magyar kutatások lehetőségeit, ennek eredménye 1945-ben közzétett és máig idézett áttekintése a Vatikáni Levéltárról.¹⁷¹ Ez a publikációja szakmai alátámasztása volt nagy tervének, hogy a világhégés után újjáéledő magyar–olasz kulturális és tudományos kapcsolatok formálásában mint a Római Magyar Akadémia igazgatója vehessen részt. Teleki Géza válás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett, 1945. szeptember 24-én kelt beadványában felajánlkozott Collegium Hungaricum igazgatói posztjára, vagy ha ezt a tisztelet másnak szánják, legalább a Római Magyar Történeti Intézet irányítására, mint a Collegium aligazgatója. Legfontosabb feladatának a magyar történelemre vonatkozó vatikáni források feltárásának szervezését tekintette, amelynek munkaprogramját összeállította, és amelynek érdekében a minisztérium már 1943-ban ki akarta küldeni, de küldetését a háború megakadályozta.¹⁷² Az igazgatói kinevezést ugyan nem ő, hanem Kardos Tibor kapta meg, de Pásztor mint tudományos titkár 1946 októberében mégiscsak kijutott Rómába, és egészen 1948 novemberéig látta el feladatát.¹⁷³ Megbízásának megszűnte után nem tért vissza Magyarországra, hanem az emigrációt választotta. Feleségével, az akkor még egyetemista Pásztor Edithel Rómában maradtak, korábbi kutatómunkájának és jó egyházi kapcsolatainak, elsősorban Tomek Vince piarista rendfőnök és Péterffy Gedeon, a Pápai Magyar Intézet rektora támogatásának köszönhetően 1949-től a Vatikáni Titkos Levéltár scriptora, majd levéltárosa lett, 1983-ban történt nyugdíjba vonulásáig. Középkori egyháztörténettel foglalkozó felesége 1968-tól Raoul Manselli asszisztenseként, majd egyetemi tanárként a római La Sapienza egyetemen működött.¹⁷⁴ A Pásztor házaspárnak a magyar állam képviselőivel és a római magyar emigráció bizonyos köreivel szemben 1990 előtt (sőt részben utána is) tanúsított bizalmatlanságát magyarázza az a tény, hogy Pásztor Lajost az állambiztonság ügynökei 1950 óta fo-

170 TUSOR: *Monumenta és Collectanea*, 87., 94–96 és passim (*ad indices*).

171 PÁZTOR Lajos: *A Vatikáni Levéltár*. Levéltári Közlemények 20–23 (1942–1945) 100–129.

172 „Miniszter Úr” megszólítással kezdődő, két és fél oldalas gépiratos memoranduma több példányban megtalálható a hagyatékában. Konceptióját részletesebben kifejtette az előző jegyzetben idézett tanulmányában: 127–129.

173 CSORBA László: *A Római Magyar Akadémia története 1945 után*. In: *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*. Szerk.: CSORBA László. Budapest, [1998.] 45–68., 47–48., 51.

174 Lásd a 168. jegyzetben idézett életrajzokat.

lyamatosan megfigyelték, sőt vatikáni munkája miatt 1954-től egy évtizeden át megpróbálták beszervezni ügynöki munkára, sikertelenül.¹⁷⁵

Nem véletlen időztem el hosszabban Pásztor Lajos pályájának ismertetésénél. Személye nemcsak történetírói és levéltártudományi munkássága, illetve az 1960-es évektől a magyar kutatók évtizedeken át tartó folyamatos segítése miatt jelentős,¹⁷⁶ hanem a Moldvára vonatkozó kutatások miatt is, amelyekkel az 1940-es évek végén maga is intenzíven foglalkozott. Ez a körülmény már csak azért is izgalmas, mert a téma hosszú ideig nem szerepelt a Rómában kutató magyar történészek munkatervében. Veress Endre után a két háború között a Római Magyar Történeti Intézet ösztöndíjasai közül csupán egyetlen személy, Balogh József veszprémi egyházmegyés pap foglalkozott a moldvai magyarságra vonatkozó levéltári források felkutatásával, a Vatikáni Titkos Levéltárban és a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában (1940–1942).¹⁷⁷ Balogh ilyen irányú munkásságáról azonban semmilyen közelebbi információval nem rendelkezünk.¹⁷⁸ Pásztor az akadémia újdonsült titkáraként, miként azt idézett beadványában is hangsúlyozta, egyik legfontosabb feladatának tekintette a magyar történettudomány itáliai pozícióinak erősítését. Ennek érdekében egykori egyetemi évfolyamtársával, Benda Kálmánnal 1946–1947 folyamán rendszeresen levelezett, és aktívan részt vett a *Revue d’Histoire Comparée* cserepéldányainak terjesztésében és a Történettudományi Intézet

175 Beszervezési kísérletének dokumentumai: ÁBTL 3.2.4. K–1528. „Bányász”. Beszervezésének „kulturális legendáját” úgy határozták meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia nevében írott levélhamisítvánnyal „mint történeti kutatót újból munkába állítsuk, hogy hazája javára kutatásokat végezzen.” Uo. fol. 44. (Budapest, 1954. november 6.) A dosszié feldolgozását a közeljövőben tervezem.

176 Erre vonatkozóan hagyatékában őrzött levelezése izgalmas részletekkel szolgál. Ugyancsak az 1960-as évektől mind sűrűbben a Vatikáni Titkos Levéltárba érkező magyar kutatók támogatásának dimenzióit villantja fel Mályusz Elemér – nem éppen a jóindulattól csöpögő – visszaemlékezéseiben, ahol nagyon ritka kivételként az egyébként buzgó katolikus és Szekfű-tanítvány Pásztorról igazi rokonszenvvel és elismeréssel nyilatkozott, sőt „jó barátjának” nevezte. MÁLYUSZ Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. és sajtó alá rendezte: Soós István. Budapest, 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Visszaemlékezések) 591–592.

177 TUSOR: *Monumenta és Collectanea*, 88.

178 Moldvai kutatásaiból semmi sem jelent meg nyomtatásban, és hagyatékában sem található erre vonatkozó dokumentum. VFL VIII. 28. Balogh József hagyatéka. Itt mondom köszönetet Karlinszky Balázs levéltárigazgatónak, hogy a levéltári épület felújítása alatt ideiglenesen Keszthelyen őrzött hagyaték tartalmáról tájékoztatott.

olaszországi kapcsolatainak építésében.¹⁷⁹ Ennek érdekében legalább harminc intézménnyel és tudóssal vette fel a kapcsolatot, nem is eredmény nélkül. Szervezőmunkája mellett nagy lendülettel vetette bele magát a római levéltári kutatásokba, és már a Rómában töltött első hónapokban legalább négy témával kapcsolatosan látott hozzá az anyaggyűjtéshez. Bendához intézett levele alapján foglalkozott a Kossuth-emigráció olaszországi szerepével, egy forráskiadványt kívánt közzétenni Szelephényi Györgynek a Vatikáni Levéltárban őrzött levelezéséből, adatokat gyűjtött az erdélyi örmények 17. század végi történetére, végezetül pedig elkezdte az erdélyi és moldvai missziókra vonatkozó források összegyűjtését. Ez utóbbi témának a Propaganda Fide levéltárában őrzött dokumentumaiból egy forráskiadványt kívánt közzétenni a Teleki Intézet kiadásában.¹⁸⁰ Benda válaszában pénzhányra hivatkozva a kiadásra egyelőre nem látott lehetőséget, viszont hosszú távon az intézetet érdekelte a Pásztor által gyűjtött forrásanyag.¹⁸¹

Pásztor nagyon intenzíven dolgozott a moldvai és erdélyi missziókkal kapcsolatos anyaggyűjtésen, hiszen emigrációja után szinte azonnal megjelent ezzel kapcsolatos tanulmánya és forrásközlése a ferencesek történeti intézetének

179 Érdemes megjegyezni, hogy ezt a kapcsolatépítést szinte teljesen egyedül Benda irányította, így levelezése alapján lényegében hiánytalanul rekonstruálható a Történettudományi Intézet rendkívül intenzív nemzetközi offenzívája 1946 és 1948 között.

180 „Ugyancsak XVII. század végéről van sok adatom erdélyi s moldvai viszonyokra nézve. Így részletes története a Háromszéki Esztelneki iskolának, ahonnan a moldvai magyarokhoz is jártak át a papok. Mi ismeretes ezekkel kapcsolatban? A moldvai magyar missziók történetét, velük kapcsolatban Kollonics szerepét stb. tárgyalják. Domokos P. P. nem sokat mond s azt hiszem Mikecs könyve sem ezekkel kapcsolatban. Bár utóbbira csak emlékszem, itt sajnos nincs kéznél. A Teleki nem tudna-e vállalni egy forráskiadvány kiadását a római anyagból? Sok jó anyagot tudnék adni. Talán leginkább a Propaganda Fide anyagából, melynek fontosságát Szekfű is annyit hangoztatta.” Pásztor Lajos – Benda, Róma, 1947. április 2. DRERL C/104, Levelezés.

181 „Ugyanez a helyzet a XVII. századvégi erdélyi és moldvai viszonyokkal kapcsolatban. Az intézeti román referensek nem tudnak róla közelebbi adatokat mondani. A Magyarok-Románok c. tőketet postára adom címedre, remélem megérkezik. Meg fogom kérdezni Elekes Lajost, talán ő tud valamit. [...] A Propaganda Fide anyagot az Intézet nagyon szívesen vállalja a kiadásra, azonban egyelőre nem vagyunk abban az anyagi helyzetben, hogy konkrét terveket formálhatnánk könyvkiadási téren. Amennyiben az anyagot úgyis összegyűjtöd, arra kérlek, gondoldj rá, hogy mi ezt, ahogy lehetőségünk lesz rá, szívesen kiadjuk. [...] Egyébként Tóth Zoltán mondja, hogy a Propaganda Fide anyagából a románok elég sok dolgot publikáltak már. Biztosra veszem, hogy ezeket ismered.” Benda – Pásztor, Budapest, 1947. április 17. DRERL C/104, Levelezés.

folyóiratában.¹⁸² A tanulmány Bernardino Silvestri moldvai misszionárius tevékenységét mutatja be 1688 és 1697 között, de a címben megjelölt tárgynál sokkal többet ad. Nem véletlenül választotta ki Silvestri misszióját a számos olasz minorita misszionárius közül: az ő 1696. évi jelentésének mellékleteként található ugyanis a kongregáció levéltárában a Bandini-jelentés után a következő lélekösszeírás, amelyből világosan kiderül egyrészt a moldvai katolikusok magyar etnikuma, másrészt pedig a két névjegyzék összehasonlítása alapján kirajzolódik a katolikus népesség nagyon erőteljes mobilitása a 17. század második felében.¹⁸³ A román forráskiadványokat és mindenekelőtt a Propaganda Fide Kongregáció levéltárának anyagát bőségesen kiaknázva számos adatot ismertetett a moldvai katolikusok magyarnyelvűségével és magyar identitásával, illetve a katolikus világi lelképásztorok (kántorok, diákok) vallás- és nemzetmegtartó tevékenységével kapcsolatban.¹⁸⁴ Tanulmányának tanulságával tehát implicite (ugyanis nem hivatkozik rá) vitába szállt az 1940-es évek román nacionalista történeti munkáival, amelyek kétségbe vonták a moldvai katolikusok magyar identitását. A publikációk mellett Pásztor eddig csak szűrőpróbaszerűen megvizsgált hagyatéka is azt bizonyítja, hogy első római éveiben komolyan tervezte a kora újkori Erdélyre és Moldvára vonatkozó kutatások folytatását. Önálló dossziék őrzik a Bernardino Silvestrire és Modesto da Romára vonatkozó anyaggyűjtéseit, a fentebb szintén említett Szepelchényi-levelek átírásait, és mindenekelőtt a Propaganda Fide Kongregáció levéltárából kigyűjtött és átírt moldvai és erdélyi missziós jelentéseket tartalmazó dossziét az 1712 és 1737 közötti évekből.¹⁸⁵

182 Lajos PÁSZTOR: *L'attività missionaria del P. Bernardino Silvestri, Min. Conv. e la sua relazione sulla Moldavia (1688–97)*. Archivum Franciscanum Historcum 42 (1949) 257–277. Még egy erdélyi vonatkozású közleménye jelent meg a lengyel emigránsok római történeti intézetének folyóiratában: Uő: *Relazioni del P. Modesto da Roma sulla Transilvania*. Antemurale 5 (1959) 35–83.

183 PÁSZTOR: *L'attività missionaria*, 267–268. A névjegyzékek közzétételét máshol tervezte, ezt végül a *Moldvai csángó-magyar okmánytárban* tette közzé Benda: *Moldvai csángó-magyar okmánytár*, II. 733–748.

184 PÁSZTOR: *L'attività missionaria*, 269–272.

185 Ez utóbbiak elsősorban az APF SOCG és az APF SC Ungheria e Transilvania, illetve Moldavia fondokból származnak. Pásztor anyaggyűjtése és levelezése a könyvekkel és felesége anyagával teljesen vegyesen, rendezetlenül található a hagyatékban. A teljes hagyaték számbavétele és rendezése az Erdélyre és Moldvára vonatkozó anyaggyűjtés további darabjainak felbukkanását eredményezheti.

1948 után Benda és Pásztor között a kapcsolat megszakadt, levelezésük csak 1962-ben indult újra. A személyes találkozás azonban még éveket váratott magára. Benda életében először 1970 júniusában jutott el Rómába, a Fondazione Giorgio Cini velencei konferenciája után, amikor Pásztor segítségével az Országgyűlési Emlékekhez gyűjtött római levéltári anyagot, elsősorban nunciusi jelentéseket.¹⁸⁶ Pásztor és felesége 1978 őszén jártak Budapesten, ahol Benda beszámolt a csángó okmánytár kiadásának tervéről. Pásztor felidézte saját korábbi kutatásait a témában, és elküldte Bendának a két fentebb idézett tanulmányának különlenyomatát.¹⁸⁷

Benda másik római segítője a jezsuita Lukács László volt. Az ő személyes kapcsolatuk is régebbre nyúlt vissza. Lukács 1969-ben postázta Bendának a magyar jezsuita okmánytár, a *Monumenta Antiquae Hungariae* első kötetét,¹⁸⁸ de hosszas levélváltás után személyesen csak 1981-ben találkoztak Budapesten. Levelezésük és páter Lukács visszaemlékezései szerint szakmai kapcsolatuk az évek során igazi barátsággá vált, amire éppen az öntudatos református és jezsuita identitás történelmi antagonizmusa miatt mindketten nagyon büszkek voltak.

Bár Benda visszaemlékezései alapján 1982–1983-ban összesen mintegy két hónapot kutatott a római levéltárakban a Protestáns Szabadegyetem támo-

186 Benda – Pásztor, Budapest, 1970. május 26., 1970. július 29. DRERL C/104, Levelezés. Jellemző Pásztor legendás segítőkészségére, hogy 1969 őszén, amikor Benda először tervezte (eredmény nélkül) római kutatóútját, Rómából való elutazása ellenére mindent tökéletesen előkészített. Hagyott ajánlólevelet Damiani professzornál, levelében pontos útmutatást adott a kutatások megkezdéséhez az alapvető szakirodalom és az indexek megjelölésével, sőt még arra is kitért, hogy melyik a legértelmesebb altiszt a levéltárban, akihez probléma esetén fordulhat. Pásztor – Benda, Lugano, 1969. szeptember 19., Róma, 1969. október 16. DRERL C/104, Levelezés.

187 Pásztor – Benda, Vatikán, 1980. március 22. DRERL C/104, Levelezés. Benda így számolt be Pászornak a munka állásáról: „A moldvai csángó okmánytár ügye egyébként még mindig csak indulófélben van. Remélem hamarosan megkapjuk a szükséges anyagiakat a munkálatok megindításához és akkor egyik első dolgunk lesz, hogy a vatikáni anyagról xerox-másolatot szerezzünk, mert Veress Endre másolatai bizony nem mindig megbízhatóak.” Benda – Pásztor, Budapest, 1980. április 8. DRERL C/104, Levelezés.

188 Lukács László SJ – Benda, Róma, 1969. június 21. DRERL C/104, Levelezés. Benda már korábban ismertette az okmánytár első változatát: Ladislaus LUKÁCS – Ladislaus POLGÁR: *Documenta Romana historiae Societatis Iesu in regnis olim Corona Hungarica unitis*. I–II. Romae, 1959–1965. Századok 98 (1964) 574.; 103 (1969) 1239–1240. Benda Kálmán leveleinek elküldött példányai megtalálhatóak Lukács László hagyatékában is: OSZKK Fond 366/201.

gatásával,¹⁸⁹ levelezésének alapos átolvasása ezt az állítását, legalábbis kronológiai tekintetben, némileg módosítja. Bár az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kezdetben nem kívánta támogatni a kutatómunkát, csak a kiadvány kinyomtatását, később ezt az álláspontjukat megváltoztatták, és 1982 elején úgy döntöttek, hogy fedezik a római kutatások költségét.¹⁹⁰ A levelezés tanúsága szerint 1982-ben Benda még nem utazott Rómába, hanem Veress gyűjtésének módszeres áttekintése után, az általa megadott jelzetek alapján másolatokat rendeltek a fontosabbnak tekintett dokumentumokról, hogy azokat egybeveghessék Veress másolataival. A munkában kezdettől fogva legfőbb segítőtársa Kenéz Győző (1916–1990) volt. Kenéz jezsuita szerzetesnek indult, majd elhagyva a rendet rövid váci szemináriumi tanulmányok után végleg búcsút intett az egyházi pályának és tisztviselőként dolgozott. A forradalomban való részvétele miatt 1956 után rövid időre börtönbe került, majd alkalmi munkákból élt. 1958-tól haláláig különböző történeti vállalkozások, főleg topográfiai, lexikonok és forráskiadványok számára gyűjtött dokumentumokat, másolt és fordított iratokat. Kenéz a magasan képzett egyházi személyekből álló historikus-napszámós rétegnek talán legszorgosabb, legismertebb, és mindenestre legendás képviselője volt. 1971-től a Történettudományi Intézet munkatársa lett, ahol elsősorban R. Várkonyi Ágnes, Zimányi Vera, és mindenekelőtt Benda Kálmán számára gyűjtött és másolt forrásokat.¹⁹¹ Kettejük együttműködése 1964-ben kezdődött, amikor bekapcsolódott a Benda által vezetett Magyar Országgyűlési Emlékek munkálataiba, és Kenéz 1990 szeptemberében bekövetkezett haláláig tartott. Kenéz nyugdíjba vonulása (1983) után Benda különböző támogatásokból fizette a munkáját, amelyért ő negyedéves elszámolással tartozott.¹⁹² Kettejük levelezésében 1982. március 31-én jelenik meg először a moldvai csángó okmánytár kézirata. Rómából érkezett másolat

189 *Egy forráskiadvány története*, 494–495.

190 „Az okmánytár egyhangú döntéssel rendben van, Róma biztosítva.” Szépfalusi István – Benda, Bécs, 1982. március 22. DRERL C/104, Levelezés. Két nappal később írott levelében Benda arról tudósította Szépfalusit, hogy „a moldvai csángó okmánytár összeállítását megkezdtük, lassan halad, még el fog egy darabig tartani.” Benda – Szépfalusi, Budapest, 1982. március 24. DRERL C/104, Levelezés.

191 A „nagyrebecsült és szeretett férfiú és pedagógus” életrajzát tanítványa és barátja, Soós István írta meg a nekrológiájában: Soós István: *Kenéz Győző (1916–1990)*. Levéltári Szemle 41 (1991/3) 103–105.

192 Benda Kálmán hagyatékában egy teljes doboz tartalmazza a Kenéz Győzővel folytatott levelezés darabjait, leginkább Kenéz akkurátus feljegyzéseit a munkájáról és negyedéves elszámolásait. DRERL C/104, Levelezés, Kenéz Győző.

alapján átírta Beke Pál jezsuita 1644. évi moldvai jelentését, amelyet annyira izgalmasnak talált, hogy magyar fordításban, kettejük neve alatt történő publikálását javasolta. Emellett hangsúlyozta: a bevezetőben meg kell adni Veress Endrének a tiszteletet, mert gyűjtésében iszonyatos mennyiségű munka van.¹⁹³ A levelezésből egyértelműen kiderül: Kenéz nemcsak a Veress-hagyatékban található másolatokkal vetette össze az eredeti dokumentumokat, hanem az átírás, jegyzetelés és a tartalmi kivonatok készítése is az ő feladata volt.¹⁹⁴

Benda a munkálatok első fázisáról Lukács Lászlónak számolt be részletesen:

Szeretnék tájékoztatni, hogy munkába vettük a moldvai magyarok okmánytárának az összegyűjtését és sajtó alá rendezését. A moldvai magyarokra vonatkozó iratokat már néhány évtizeddel ezelőtt Veress Endre is elkezdte összegyűjteni és a 16–17. századra számos iratot lemásolt, illetve lemásoltatott a vatikáni levéltárból. Mivel ezek a moldvai csángók mindvégig római katolikusok voltak és maradtak a mai napig, így az orthodox tengerben teljesen árván állottak és ezért gyakran folyamodtak a Vatikánhoz, hogy küldjenek papot közejük Ezzel kapcsolatosan számos jelentés található Rómában, majd a 17. századtól kezdve a jezsuiták iratai közt is, akik Lengyelországból látták el a moldvai missziót. Sajnos Veress másolatai nem mindig megbízhatók, ezért azokat szükséges az eredetivel egybevetni. Ahol van jelzet, ott megpróbálunk xerox-másolatot kérni az iratokról, de azt hiszem, emellett mindenképpen szükséges lesz, hogy valaki néhány hétre lemenjen Rómába, egyrészt a másolatokat az eredetivel összeolvasni, másrészt megnézni, nincs-e olyan jelentés és irat, ami esetleg elkerülte Veress figyelmét. Lehetséges, hogy ebben az ügyben még majd hozzád is fordulok tanácsért és támogatásért. Arra azonban már most megkérlek, ha kutatásaid közben a moldvai katolikusokra azaz csángó magyarokra találnál valamilyen följegyzést, légy szíves jegyezd föl számomra a dátumukat és a jelzetüket, hogy ki ne maradjanak a gyűjteményből. Egyébként szeretnénk egészen 1944-ig elmenni. A régi időkben pillanatnyilag sokkal több dokumentum áll rendelkezésünkre, mint a legújabb korból. [...] Egyébként az okmánytárát én szerkesztem.¹⁹⁵

193 Kenéz Győző – Benda, Budapest, 1982. március 31. A dokumentum végül az okmánytárban jelent meg: *Moldvai csángó-magyar okmánytár*, I. 268–279.

194 Kenéz – Benda, Budapest, 1982. július 19., és ezt követően számtalan levél. Vö. még: Benda – Lukács, Budapest, 1982. október 14. DRERL C/104, Levelezés.

195 Benda – Lukács, Budapest, 1982. július 27. DRERL C/104, Levelezés.

Lukács a tervet igen jónak találta, és mindenben segítségét ígérte: „A csán-gó magyarok történelmi forrásanyagának összegyűjtését és közlését nagy lelkesedéssel üdvözlöm. Engem is kísértett ez a terv. De a sok más természetű vállalkozás visszatartott. Meg románul is kellene tudni – gondolom. Szívesen segíték, ha valaki jön töletek, hogy kiegészítse az összegyűjtött anyagot.”¹⁹⁶ Ajánlotta egy magyarul is kitűnően tudó lengyel rendtársát, Bronislaw Natońskit, aki foglalkozott a lengyel jezsuiták moldvai missziójával.¹⁹⁷ Levelében felvázolta a jezsuita források (katalógusok, éves jelentések, a rendfőnökök választlevelei) és a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában őrzött dokumentumok kutatási lehetőségeit, és megküldte ez utóbbi archívum új inventáriumát is.¹⁹⁸

Az első római útra a levelezés tanúsága szerint csak 1983-ban került sor, ebben az évben viszont rögtön kétszer is felkereste egy-egy hétre az Örök Várost. Először június végén, másodszor egy torinói konferencia után október elején, harmadszor pedig a pratói gazdaságtörténeti konferencia után 1984 áprilisában utazott Rómába. Hivatalosan az Országgyűlési Emlékek kiadásához gyűjtött anyagot a levéltárakban, egészen 1985-ig legközelebbi munkatársain és Ránkin kívül senki sem tudott kutatásainak igazi témájáról. Munkáját Lukács és Pásztor segítették, és ők álltak rendelkezésére a jegyzetek ellenőrzésében, az iratok összeolvasásában és a másolatok pótlásában is.¹⁹⁹ A szállást Szépfalusi István intézte Békés Gellérten keresztül a Szent István Házban és a

196 Lukács László hagyatékában önálló dossziében maradt fenn a jezsuiták moldvai missziójára (1587–1591) vonatkozó, 48 folióból álló anyaggyűjtés. OSZKK Fond 366/74.

197 A lengyel jezsuita történésszel a kapcsolatfelvétel sikertelen volt: Benda – Bronislaw Natoński, Budapest, 1982. október 26. DRERL C/104, Levelezés.

198 Lukács – Benda, Róma, 1982. augusztus 20. DRERL C/104, Levelezés. Levele végén elmeséli egy friss kutatási élményét, amely a moldvai magyarság történetéhez kapcsolódott: „Mint curiosumot befejezésekppen: Tegnap gépeltem a fényszedő gépen egy rendtárs curriculum vitae-ját. A kat-[alógus]ok adatai szerint Moldvában, Jasi-ban született az 1600 évek elején. A Cat.-ok Jassi, Jaszi-nak titulálják és moldavusnak. Gondoltam, hogy román. Igen ám, de egy kat. elárulja, hogy becsületes neve: Piroška. Azt is megtudtam, hogy P. Ladó-nak volt kísérorje az erdélyi székely és moldvai missziós kirándulásain, és hogy eljutott Rómába. A Coll. Germ.-ből lépett a Társaságba. Nem bírhatta a felsőbb tanulmányokat. Ezért az osztrák prov-ba lépett be és segítő testvérként, főleg mint betegápoló működött több évtizedig.” Georgius Jaszy (Piroška) jezsuita segítőtestvér adatai: Ladislaus LUKÁCS: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu*. II. (1601–1640). Romae, 1982. (Monumenta Historica Societatis Iesu 125.) 629.

199 Benda – Lukács, Budapest, 1983. május 25., 1983. szeptember 15., 1984. február 24.; Lukács – Benda, Róma, 1984. március 11.; Pásztor – Benda, Vatikán, 1983. március 16., 1984. március

Pápai Magyar Intézetben, és ugyancsak rajta keresztül érkeztek Budapestre az iratmásolatok is.²⁰⁰

Már a munka kezdetén eldöntötte, hogy a középkori szörványadatokat nem veszi fel az okmánytárba, a legkorábbi iratok a 16. századból származtak. A Propaganda Fide Kongregáció alapítása (1622) előtti dokumentumok száma a későbbi iratmennyiséghez képest jóval csekélyebb, az okmánytárban mindössze 34 tételt jelent a 142-ből.²⁰¹ A 16. századi dokumentumok a jezsuita jelentések kivételével kiadottak voltak, viszont Benda minden esetben ragaszkodott az eredeti dokumentum megtekintéséhez. A korai források lelőhelye nagyon változatos, ezért az eredeti iratok előbányászása sokkal nehezebb volt, mint a homogén 17. századi források esetében, amelyeket nagyon kevés kivétellel a Propaganda Fide Kongregáció levéltára őriz. Első útjai lényegében ezeknek az iratoknak a felkutatásával teltek. A nehézségekre jó példa a Domokos Pál Péter hibás jelzetei miatti hosszas nyomozás Bartolomeo Bruti moldvai fejedelmi főkamárás levelei után, amelyek végül a Vatikáni Titkos Levéltárból kerültek elő,²⁰² vagy a Bernardo Quirini argyesi püspök jelentéseinek előkeresése a milánói Biblioteca Ambrosianában és a Doria-Pamphilj család római levéltárában. Ugyancsak a 16. századra vonatkozó iratok esetében volt szükség jelentősebb kutatásokra a Vatikáni Titkos Levéltár mellett a Jezsuita Rend Római Levéltárában, amelyben Lukács László anyaggyűjtésére támaszkodott.²⁰³ Külön nehézséget okozott a Giulio Mancinelli jezsuita szerzetes önéletírása utáni nyomozás, amelyben Lukács mellett páter Fejér József levéltáros is segítette. A forrás végül a nápolyi Biblioteca Nazionaleból került elő, és mindössze az egyoldalnyi moldvai leírás került be az okmánytárba.²⁰⁴

3., 1984. április 3.; Benda – Pásztor, Budapest, 1983. december 2. 1984. január 19., 1984. február 16. DRERL C/104, Levelezés.

200 Szépfalusi – Benda, Bécs, 1983. május 5., 1983. május 15., 1983. október 20., Benda – Szépfalusi, Budapest, 1983. november 30., 1984. február 16., Benda – Pásztor, Budapest, 1983. december 2. DRERL C/104, Levelezés.

201 *Moldvai csángó-magyar okmánytár*, I. 63–159.

202 Benda – Domokos, Budapest, 1983. szeptember 15., Benda – Pásztor, Budapest, 1983. december 2. DRERL C/104, Levelezés.

203 Lásd a 199. jegyzetben idézett leveleket.

204 Benda – Lukács, Budapest, 1983. február 24.; Lukács – Benda, Róma, 1984. március 11.; Benda – Fejér József SJ, Budapest, 1984. január 12., 1984. február 9.; Fejér – Benda, Róma, 1984. január 28. DRERL C/104, Levelezés. Mancinelli moldvai leírása: *Moldvai csángó-magyar okmánytár*, I. 75–77.

Az első három római út legfontosabb eredménye, a vatikáni és római gyűjtemények anyagának felmérése és az egyes bujkáló iratok felkutatása mellett a kötet koncepciójának kialakítása volt. Veress Endre gyűjtéséről hamar kiderült, hogy elindulásnak hasznos volt ugyan, de sem minőségében, sem teljességében nem lehet rá építeni a forráskiadványt. Ennek két következménye lett: egyrészt minden esetben az eredeti dokumentumok alapján kellett az új átírást és hozzá a szükséges tudományos apparátust készíteni, másrészt pedig a források száma rohamosan növekedett, emiatt a 16–20. századot felölelő egykötetes forráskiadvány elképzélése hamarosan lekerült a napirendről. Tapasztalatairól és terveinek változásairól több levélben számolt be a munkáját figyelemmel kísérő kollégáinak.

Legelőször Domokos Pál Péterrel osztotta meg első római kutatóútjának tapasztalatait:

Elöttem akik használták ezt az anyagot, éppen csak tallóztak benne és még a legalaposabb kutatók, a román Francisc Pal (sic!) is keresztül lapozott egy sor írást, amely nem illett bele koncepciójába. Hogy mást nem mondjak, az 1600-as évek második feléből több olyan összeírást találtam, amely vetekedik Bandinuséval. Házról házra haladva valamennyi családtagot összeírják, feltüntetve korát, a családfőhöz való viszonyát és azt hogy bérált-e vagy nem. Még statisztikai szempontból is érdekesek ezek az összeírások. [...] Előreláthatóan három kötet lenne, amely kezdődne az 1540-es évekkel, és elmenne egészen a második világháború utáni évekig. A középkori anyagot szándékosan nem adom közre, mert szórványos és nem közvetlen, amelyen azt értem, hogy egyes krónikák tesznek utalásokat a Moldvában élő magyarokra, de nem konkrétan róluk jelentenek, mint a XVI. századtól kezdve. Érdekes az anyag nyelvi megoszlása is: a XVI. században elsősorban latin, a XVII. században olasz, a XVIII. században megjelennek a német iratok és jelentések, majd egyre több a magyar és a XIX. századra az anyag óriási többségében magyarrá válik. A kiadvány első kötetét szeretném 1984 folyamán teljesen sajtó alá rendezni.²⁰⁵

Az okmánytár ötletét felvető Andrásfalvynak öt év után számolt be római útjainak tapasztalatairól, mindenekelőtt a korábbi gyűjtések esetlegességéről, emiatt a kiadandó anyag jelentős megszorodásáról, a kiadás új koncepciójáról, illetve a magyar nemzeti szemponton túl nemzetközi jelentőségéről:

205 Benda – Domokos, Budapest, 1983. szeptember 15. DRERL C/104, Levelezés. Ez a levele megtalálható Domokos Pál Péternek a család tulajdonában levő hagyatékában is.

Az elmúlt nyáron két alkalommal, több hetet tölthettem Rómában, ahol három levéltárban megnéztem és kijegyzeteltem a csángókra vonatkozó anyagot, egyelőre csak a 16–17. századból. Kiderült, hogy Veress Endre dolgozott a Vatikáni Levéltárban, valamint a Missziós Központ levéltárában, a Sacra Congregatio de Propaganda Fide épületében. Számomra teljesen érthetetlenül az egymás mellett levő iratokból csak minden öt-hatodikat írta le, még csak nem is a legfontosabbakat, ha válogatott legfőljebb az olvashatóság volt az a kritérium, amelyik eldöntötte, mit vesz észre és mit nem. Még a névsorokat sem másolta le, ahol voltak, hanem összeszámolva a neveket, csak annyit jegyzett föl, hogy melyik faluban hány katolikus család lakik. Múlt év vége felé az iratokról megkaptam a filmfelvételt, jelentős részüket már le is másoltuk és feldolgozásuk is folyamatban van. Nagy többségükben olasz nyelvűek, részben latinok, néhány magyar is akad közöttük. Az említett két levéltárhoz csatlakozik a harmadik, a Jezsuita Rend Római Központi Levéltára, ahol Veress Endre nem járt.²⁰⁶ A jezsuita missziókról, az általuk adott jelentésekről eddig sehol sem írtak, Veress sem tudott róluk. Az anyag olyan nagy, hogy ha okmánytár méretében gondolkozunk, akkor csupán a 16–17. század megtölt egy igen testes kötetet. Az iratok rendkívül sokszínűek, nemcsak a katolikus egyház, az egyes egyházközségek helyzetéről, problémáiról és tagjairól adnak számot, hanem érdekesen és szemléletesen jellemzik Európa keleti periferiáján, a török és tatár jelenlététől zaklatott nyomorúságos életet, még a magyarországihoz képest is igen primitív és szegényes állapotokat. Ha egyszer ez az anyag napvilágot lát, nemcsak magyar szempontból lesz rendkívül jelentős forrásközlés, hanem Európa keleti periferiájának az életéről is, és ez az utóbbi szempont fogja nemzetközi vonatkozásban is érdekessé tenni. Azóta sikerült itt az Intézetben is munkatársakat beszervezni, mert egyedül a munkát nem is győztem volna. Átnéztünk más levéltárakat is, számba vettük az általunk elérhető irodalmat, azt hiszem, hogy a lényeges dolgokat sikerült megragadnunk.²⁰⁷

206 Itt Benda pontatlanul fogalmazott: Veress nagyon sokat kutatott a jezsuiták római levéltárában, csak a moldvai misszióra vonatkozó dokumentumokat nem találta meg.

207 Benda – Andrásfalvy, Budapest, 1984. január 19. DRERL C/104, Levelezés. A kiadást felváltó Szépfalusiinak ugyanekkor az anyag mennyiségének megnövekedése miatti aggodalmait adta elő: „Hogy munkámról röviden beszámoljak: amikor csak hozzájutok, a moldvai témán dolgozom. A 16. századi anyagot lényegében lezártam, most már a 17.-kel dolgozom. Ez persze jóval több, mint az előző századi, lassan-lassan majd csak elkészülök ezzel is. Az anyag egyébként rendkívül érdekes, a fő probléma inkább az, hogy mi az, amit el kell hagynom, mert olyan bőségen vannak a jelentések.” Benda – Szépfalusi, Budapest, 1984. február 16. DRERL C/104, Levelezés.

Az okmánytár keletkezéstörténetének érdekes és eddig teljesen ismeretlen epizódja Pásztor Lajos aktív bekapcsolódása az okmánytár munkálataiba, amelynek eredményeképp szóba került a közös kiadás gondolata is. Benda és Pásztor 1983 októberében egyeztek meg a társszerzős kiadásról, miként arról Pásztor 1984 januárjában Bendának írott levele tanúskodik:

Szívesen ellenőriztem a kért dolgokat, már csak egyéni érdekből is, hiszen kérdésemre, hogy elfogadok-e egy kettőnk nevével megjelenő közös kiadványt, igenlően válaszoltam. Ezért is kértem, hogy légy szíves elküldeni az átadott csángó-iratok pontos jelzetét, mivel (mint mondtam is) csak azok birtokában tudom jelezni, hogy régi jegyzeteimben van-e szó még további iratokról is. A kért jegyzéket azonban még nem kaptam meg. Örömmel hallottam, hogy a Történeti Intézetben nagyszerű előadást tartottál a csángó-iratokról. Ez azt is jelenti, hogy az Intézet vezetőségének eddigi „privát” érdeklődése és támogatása „hivatalos” lett?²⁰⁸

Pásztor ezt követően elküldte Bendának moldvai forrásgyűjteményét az okmánytárhoz, emellett rendszeresen továbbította neki az összeolvasott iratokat. Előbányászta egy régebbi, kéziratban maradt írását is, amelynek egy magyarországi folyóiratban való elhelyezésére, illetve előtte az idézett levéltári jelzetek ellenőrzítésére szintén Bendát kérte meg.²⁰⁹ Benda Száraz Györgynek küldte el az írást a Kortársba, de mivel éppen egy moldvai tematikus számon voltak túl, ezért a közlést a jövő évre tudta csak ígérni.²¹⁰ Benda a leveleiben a közös kiadásra vonatkozó tervre egyszer sem tett utalást, és már 1984

208 Pásztor – Benda, Róma, 1984. január 16. DRERL C/104, Levelezés. A levélben jelzett iratok egy része minden bizonnyal az a dosszié, amelyet a hagyatékban megtaláltam, és amely 1712–1737 közötti iratmásolatokat tartalmaz.

209 Benda – Pásztor, Budapest, 1984. január 19.; Pásztor – Benda, Róma, 1984. március 3., 1984. április 3. DRERL C/104, Levelezés.

210 Benda – Pásztor, Budapest, 1984. február 16. DRERL C/104, Levelezés. A Kortárs folyóirat 1983. januári számában jelentek meg csángó témájú írások Lukácsy Sándor, Beke György, Lőrincz Imre és Gazda József tollából. Pásztor nem volt megelégedve Benda eljárásával, mondván: a Kortárs irodalmi lap, az írás nem oda való, miért nem egy szakfolyóirattal próbálkozott? Pásztor – Benda, Róma, 1984. március 3. DRERL C/104, Levelezés. Ebben igaza is volt, hiszen a levéltári forrásközlést is tartalmazó cikk halála után egy évvel a Levéltári Közlemények hasábjain jelent meg: PÁSZTOR Lajos: *Adatok a bukovinai és moldvai magyarság 19. századi történetéhez*. Levéltári Közlemények 69 (1998) 85–97.

elején arra panaszkodott, hogy a munkával lassan halad.²¹¹ 1984 tavaszán nem találkoztak Rómában, a levelezés is évekre megszakadt közöttük. Pásztor négy év elteltével érdeklődött csak újra a közösen tervezett kiadvány sorsa felől:

Régóta várok valami hírt Tőled a csángó-iratok kiadásával kapcsolatban, annál is inkább, mivel abban állapodtunk meg, a Te javaslatodra, hogy a kiadvány kettőnk nevével fog megjelenni. Várakozásom túl hosszúra nyúlt, de végül is kérnem kell tőled tájékoztatást a tervezett forráskiadvány sorsáról. Nemrég lehetőségem nyílt u.i., hogy kiadjak a Propaganda Fide levéltárából iratokat, s így, ha a tervezett közös kiadvány nem valósul meg, a most lehetővé vált kiadványban kiadnám a Neked odaadott iratokat is.²¹²

1984-hez képest az okmánytár koncepciója megváltozott, és kiderült, hogy a teljes, 20. századig terjedő anyag egyetlen kiadványban nem fog elférni, sőt, már a 18. századot sem fogják ezúttal közzétenni. Mivel Pásztor gyűjtése a 18. századra vonatkozott, emiatt Benda a közös kiadást (amelyet ő valószínűleg egyébként sem forszírozott) már nem találta aktuálisnak:

Ami a csángó okmánytárát illeti, utolsó találkozásunk óta annyira előrehaladt, hogy már a korrekciókat javítom, és minden jel szerint, ez év nyarán meg is jelenik. Az eredeti elképzelésekkel szemben viszont, csak a 16–17. századi anyagot publikálom, ez is olyan mennyiségű és akkora munkát jelentett számomra, hogy a 18. századot már meghagyom az utánam következő fiatalabbaknak. Az általad másolt és nekem átadott anyag gyakorlatilag a 18. századra vonatkozik, a mostani kötetben csupán néhányat említünk és úgy emlékszem, két iratot közlünk a te gyűjtésedből. Ezért mostan úgy gondoltuk, hogy közreműködésedért az előszóban mondunk köszönetet. Leveled kérdésére válaszolva: mivel gyűjtésed lényegét itt nem közöljük, nagyon jó volna, ha közre tudnád valahol adni. Ha úgy gondolod, a nálam levő másolatokat alkalomadtán visszajuttatom, bár úgy emlékszem, hogy egy példány mindegyikből nálad maradt. Kérlek, írd meg, ha szükséged volna ezekre.²¹³

211 „A csángó munkálatokkal lassan-lassan haladok, nagyon kevés időt tudok erre a munkára fordítani. A 16. századi anyaggal lényegében készen vagyok, a 17. századival viszont már csak mennyisége miatt is, sokkal több gondom, bajom lesz.” Benda – Pásztor, Budapest, 1984. február 16. DRERL C/104, Levelezés.

212 Pásztor – Benda, Róma, 1988. február 24. DRERL C/104, Levelezés.

213 Benda – Pásztor, Budapest, 1988. március 10. DRERL C/104, Levelezés. Emellett beszámolt még nyugdíjba vonulásáról (1987. május), illetve az 1988. március elején rendezett nagy

Pásztor Benda döntését, de különösen a kései értesítést nagyon rossz néven vette, amit sértődött hangú levélben kért számon. Az iratmásolatait visszakérte, a budapesti változásokkal kapcsolatban szkeptikus maradt, és több levelet nem írt Bendának:

Kár, hogy a csángó-iratok kiadásával kapcsolatosan megváltoztatott szándékokról nem értesítettél korábban. Biztosra vettem, hiszen volt egy megállapodásunk, hogy ha a közös kiadás terve módosul, Te azonnal írsz nekem. Kár, hogy nem így történt. Korábban nem írtam, mivel azt hittem, hogy nehézségek vannak a kiadással, multkoriban azonban lehetőség mutatkozott az általam összegyűjtött iratok publikálására. Kérlek küldjed vissza az összes átadott csángó-iratokat (a posta miatt ajánlottan). A pesti Pázmány-kongresszusról értesültem már korábban a vatikáni résztvevőtől. Egy-két újabban otthon megjelent s fontos munka nem jelez még változást.²¹⁴

Pásztor kieseése a munkálatoknak ebben a fázisában már nem jelentett komoly problémát, hiszen 1985-re a 16–17. századi anyag összeállt, és eldőlt, hogy csak ez jelenik meg két kötetben. A 17. században megszaporodó olasz nyelvű dokumentumok átírása és regesztázása ugyanakkor a latinos Kenéz Győző és az olaszul ugyan jól tudó, de történész végzettséggel nem rendelkező Jászay Gabriella mellett egy olaszos történész bekapcsolását tette szükségessé.²¹⁵ Erre a feladatra találta meg Benda a Történettudományi Intézet fiatal munkatársát, Tóth István Györgyöt, akit a szakmában mindenki TIGY-nek hívott. Tóth kimagasló nyelvi felkészültséggel érkezett az intézetbe 1981-ben, ahol a latinon kívül az orosz, angol, német és francia nyelv magabiztos ismerete mellett olaszul is elkezdett tanulni.²¹⁶ Benda számára kapóra jött a kítűnően felkészült,

Pázmány-konferenciáról az ELTE-n, amelyen a Történettudományok Pápai Bizottságának elnöke, Don Michele Maccarrone (Bendánál: Macaroni) is részt vett. „A konferencia igazi jelentősége, hogy a katolikus egyháztörténet írás fontosságát hivatalosan is elismerték, és hogy remélhetőleg az évtizedek óta hallgató magyar katolikus egyháztörténeti iskola feltámad tetszhalálából.”

214 Pásztor – Benda, Róma, 1988. május 8. Benda a Rómába utazó Szász Zoltánnal küldte vissza a másolatokat. Benda – Pásztor, 1988. június 1. DRERL C/104, Levelezés.

215 Maga Benda sem tudott olaszul, ahogy ő írta Pásztornak: „az olasz nyelvben különösebben nem vitézkedem.” Benda – Pásztor, Budapest, 1970. május 26. DRERL C/104, Levelezés. Rajtkon kívül még a gépelést végző Újhelyi Tamásné dolgozott az okmánytár munkálatain.

216 Munkásságára lásd bibliográfiáját: NAGY Kornél: *Tóth István György munkásságának bibliográfiája 1979–2005*. *Történelmi Szemle* 47 (2005) 393–409.

agilis és nagy munkabírású kolléga, és 1983 végétől kezdve bevonta a csángó okmánytár munkálataiba. 1984 áprilisában már együtt utaztak Rómába.²¹⁷

Ezt követően Tóth István György Kenéz mellett Benda legfontosabb munkatársa lett. 1985 októberében egy államközi ösztöndíjjal sikerült három hónapot Rómában töltenie. A kései szocializmus viszonyaira jellemző történet, hogy a Bendától kapott iratjegyzékeket és másolatokat már a magyar vámos elvette tőle, mert hiányzott róluk a TÜK-ös pecsét.²¹⁸ Propaganda Fide Kongregáció levéltárában befejezte az okmánytár anyaggyűjtését, az iratok ellenőrzését és összeolvasását. Emellett eljárt a jezsuita levéltárba, összeolvasta a Doria-Pamphilj család levéltárában őrzött dokumentumokat, és sikerült bejutnia a konventuális minoriták „kolostori levegőt árasztó” archívumába. Ez utóbbiban „moldvai adat egy volt, Vito Pilutióra²¹⁹ vonatkozó, ezt az oklevelet lemásoltam, semmiképpen nem kell közölni, de idézzük, plusz egy levéltár. Lássák, kivel van dolguk, mondaná Fügedi Erik”. Tóth az okmánytár teljességének igényét szem előtt tartva nem a korábbi kiadásokból vagy iratjegyzékekből, esetleg a levéltári mutatókból vagy lajstromokból indult ki, hanem darabszinten látott hozzá a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában valamennyi szóba jöhető kötet átnézéséhez. Ennek eredményeként számos új moldvai dokumentumot talált a 17. századból, amelyek nagy részét a források bevezetőihez és a misszionáriusok életrajzát tartalmazó függelékhez használták fel. Emellett feltárult előtte a három részre szakadt Magyarországon, elsősorban a hódoltságban és Erdélyben működő misszionáriusok rendkívül gazdag, és ekkor még a magyarországi kutatók számára teljesen ismeretlen forrásanyaga.²²⁰ 1985. évi kutatásainak legnagyobb hozadéka tehát elsősorban nem a kiegészítő moldvai anyaggyűjtés és az iratok összeolvasása volt, hanem az, hogy az elfeledett előzmények (mindenekelőtt Galla Ferenc nagyrészt kéziratban maradt munkái²²¹)

217 Benda – Pásztor, Budapest, 1984. február 16. DRERL C/104, Levelezés.

218 Tóth István György – Benda, Róma, 1985. október 8. DRERL C/104, Levelezés. A titkos ügykezelést (TÜK) jelentő pecsétre a kiküldetések során külföldre vitt dokumentumok hivatalos jellegének bizonyítása érdekében volt szükség.

219 Vito Piluzzi minorita misszionárius Moldvában, 1677-ben román nyelvű katekizmust publikált Rómában.

220 Kutatásairól rendszeresen beszámolt Bendának: Tóth – Benda, Róma, 1985. október 26., 1985. november 18.; Benda – Tóth, Budapest, 1985. november 18., 1985. december 17. DRERL C/104, Levelezés.

221 Gallának 1947 előtt csak kisebb írásai jelentek meg, monográfiái csak 2005-ben és 2015-ben láttak napvilágot, Fazekas István áldozatos munkájának köszönhetően: GALLA Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. Sajtó

után újra felfedezte a magyarországi történettudomány számára a Propaganda Fide Kongregáció levéltárának hallatlanul izgalmas és gazdag dokumentációját, és megkezdte a vonatkozó iratanyagnak (egyébként teljesen a *Moldvai csángó-magyar okmánytár* elveit és szerkezetét követő) közreadását. Hatalmas forráskiadvány-korpuszának megjelenését korai halála (2005) sem akadályozta meg, az utolsó kötetek posztumusz láttak napvilágot.²²²

A Protestáns Szabadegyetem a terjedelem megnövekedését látva már 1984-ben visszalépett a kiadástól, a Soros Alapítványtól kért támogatást pedig nem kapták meg, így a kiadás jövője egy időre bizonytalan maradt. A Történettudományi Intézetben viszont a politikai légkör enyhülésével 1985 végétől a csángó okmánytár munkálatai immár legálissá válhattak. Az intézet igazgatója, Pach Zsigmond Pál a felelősségre vonás helyett azzal dicsérte meg az előtte a „titkát” felfedő Bendát, hogy „örülök, hogy az intézetnek ilyen hazafias tagjai vannak.” Az 1986-ban belépő új vezetés, Ránki György igazgató és Glatz Ferenc igazgatóhelyettes támogatásával a csángó okmánytár kiemelt intézeti termunkává lépett elő.²²³ 1986-ban a Köpeczi Béla művelődési miniszter által az előző évben alapított, elsősorban a határon túli magyarság kutatásával foglalkozó Magyarságkutató Csoport (rövidesen Intézet) vezetője, Juhász Gyula történész, korábbi intézeti kolléga jelentkezett, hogy saját kiadványként szeretné megjelentetni a csángó okmánytárát. Benda a kéziratot 1986 októberében zárta le és adta át a kiadónak, a megjelenést először 1987 nyarára tervezték.²²⁴ A munkálatok lezárásáról 1987 végén értesítette páter Lukácsot, ekkor már 1988 márciusában reménykedett.²²⁵ Később ebből 1988. szeptember-október, majd karácsony lett, de 1988 december végén már a következő év márciusa tűnt reálisnak. A Századvég Kft. kicsiny nyomdaüzeme állandóan

alá rendezte: FAZEKAS István. Budapest–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 2.); Uő: *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*. Sajtó alá rendezte: FAZEKAS István. Budapest–Róma, 2015. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 11.)

222 TÓTH István György: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Roma–Budapest, 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.); Uő: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. I–V. Roma–Budapest, 2002–2008. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.)

223 BENDA: *A Moldvai csángó-magyar okmánytár*, 12.

224 *Egy forráskiadvány története*, 496.; Benda – Domokos, Budapest, 1986. augusztus 12. DRERL C/104, Levelezés. Ez a levele megtalálható Domokos Pál Péternek a család tulajdonában levő hagyatékában is.

225 „Ez a 16–17. századot öleli fel. Majd valaki folytassa a 18. századot!” Benda – Lukács, Budapest, 1987. december 16. DRERL C/104, Levelezés.

túlvállalta magát, és Benda sem haladt olyan ütemben a korrektúrákkal és a mutatókkal, ahogyan szeretett volna, emiatt a kiadás az eredeti tervekhez képest majdnem három évet csúszott.²²⁶

A nagyon hosszúra nyúló utómunkálatok azért is hatottak nyomasztóan Bendára, mivel közben a csángók kérdése a Ceaușescu-diktatúra egyre sovínisztább nemzetpolitikájának ismét egyik központi kérdése lett. Míg a második világháború után, lényegében az 1970-es évek végéig a csángó ügyet a román tudományosságban és médiában jótékony érdektelenség lengte körül, addig a puhuló Kádár-rendszerben a (sokszor erdélyi származású) tudósok és értelmiségiek egyre nagyobb kurázsival tematizálták a határon túli magyarság történelmét és aktuális helyzetét. Ebben a munkában, mint láttuk, Domokos Pál Péter kezdettől fogva kulcsszerepet játszott. A román diktatúra radikalizálódása durván reagált az erdélyi és moldvai magyarság ügyének egyre határozottabb anyaországi hangsúlyozására, másrészt a nacionalista uszítással kezelni vélték az egyre katasztrófálisabb gazdasági helyzet miatti elégedetlenséget.²²⁷ 1979-ben Budapesten megjelent Domokos Pál Péter többször idézett hatalmas könyve, majd két évvel később Bukarestben napvilágot látott az 1950-es évek gyűjtőmunkáját szintetizáló *Moldvai csángó népművészet* című néprajzi tájmonográfia.²²⁸

A tudományos munkákat kísérő magyarországi és erdélyi médiaérdeklődés volt az utolsó csepp a pohárban, a román politika ellentámadásra szánta el magát. A kommunista párt és a titkosszolgálat elővette Dumitru Mărtinaș (1897–1979), egy csángó származású gimnáziumi tanár 1963-ban befejezett kéziratát, amely Iosif Petru M. Pal és Ioan Mărtinaș, a szerző testvére írásai alapján, azok történeti elbeszélését tudománytalan „etnográfiai” és „nyelvészeti” jellegű „érvekkel” kiegészítve bizonygatta a csángók román származásának és erőszakos elmagyarosításának / elszékelyesítésének elméletét. A kézirat megjelenését az 1960-as években a szaklektorok éppen dilettantizmusa miatt nem javasolták. A Securitate összehangolt akciója keretében viszont a mű rögtön értelmet nyert, hiszen felújította az 1940-es évek elejének román nacionalista csángó-diskur-

226 *Egy forráskiadvány története*, 496.; Benda – Pásztor, Budapest, 1988. június 1.; Benda – Lukács, Budapest, 1988. december 30. DRERL C/104, Levelezés.

227 Összefoglalóan lásd: VINCZE Gábor: *Egy magyar etnikai csoport a román nemzetépítés árnyékában. A moldvai csángó-magyarok sorsa a 19. század végétől a 21. század elejéig*. In: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*, 9–74., 50–58.; IANCU: *Miért csángó*, 80–85.

228 Dr. Kós Károly – SZENTIMREI Judit – Dr. NAGY Jenő: *Moldvai csángó népművészet*. Bukarest, 1981.

zusát. A kötetet Ion Coja újságíró és Vasile M. Ungureanu kolozsvári egyetemi tanár rendezték sajtó alá, bevezetőjét a Vatikánban kutató és a Pápai Gergely Egyetemen doktoráló, a Securitate szolgálatában álló Ion Dumitriu-Snagov írta.²²⁹ A vállaltan polemikus, a magyar kutatókat és munkásságukat gyalázó, primitív hangvételű, hanyagul szerkesztett pamfletnek a román médiában és sajtóban óriási hírverést csaptak, számos méltatás jelent meg „az igazi csángó apostol” könyvéről, és a nemzetközi propaganda érdekében elkészült az olasz és később az angol fordítása is.²³⁰

A Securitate aktív és hatékony részvétele az akcióban különösen a magyar politikai rendőrség teljesen ellentétes irányú tevékenységével összevetve izgalmas. Másképp fogalmazva: míg a román titkosrendőrség a román nacionalista kampány legfontosabb támogatója volt, addig magyar kollégáik az 1980-as évek derekáig mindent megtettek a legelemibb magyar nemzeti önvédelem megakadályozására. Közhely, hogy a Kádár-rendszer a határon túli magyarság ügyét egészen fennállásának utolsó időszakáig nem vállalta fel.²³¹ Ezt a politikai szándékot a mindennapok szintjén a rendőrség és a titkosszolgálatok hajtották végre, üldözve minden nacionalistának vagy irredentának bélyegzett tevékenységet. Domokos Pál Péter megfigyeléséről az 1950-es és 1960-as években már korábban szóltunk.²³² Az állambiztonság ébersége a későbbiekben sem lankadt, Domokos egészen a rendszerváltásig a magyar és a román titkosszolgálatok célkeresztjében állt. 1979. évi erdélyi utazása során a Securitate rokonait és ismerőseit zaklatta, és értésükre adták, hogy Magyarországon is követik Domokos mozgását.²³³ A magyar politikai rendőrség nacionalista, ellenséges tevékenységet folytató személynek minősítette, ügynökök számoltak be az erdélyi magyarság ügyében folytatott tervezetéseiről, budapesti sze-

229 Dumitru MÁRTINAŞ: *Originea ceangăilor din Moldova*. Bucureşti, 1985. Mártnaş könyvének kiadástörténetére, annak hátterére és hatására kitünő összefoglalások: DOMOKOS Gergely: „Román-csángó kontinuitás”? *Húsz éve jelent meg D. Mártnaş hírhedt könyve*. Hítel 18 (2005/11) 110–115.; POZSONY: *A moldvai csángó magyarok*, 20–23. Lásd még Benda Kálmán bevezetőjét: *Moldvai csángó-magyar okmánytár*, I. 18–19.

230 Dumitru MÁRTINAŞ: *L'origine dei cattolici di Moldavia*. Padova, 1987.; Uő: *The Origins of the Changos*. Iaşi–Oxford–Portland, 1999.

231 A bőséges szakirodalomból összefoglalóan lásd: BÁRDI Nándor: *Magyarország és a határon túli magyarok (1948–1989)*. In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László. Budapest, 2008. 296–305.

232 Domokos Pál Péter és az állambiztonság kapcsolatának feldolgozása nyilván nem lehet ennek a tanulmánynak a feladata, ezért az alábbiakban csupán néhány jellemző adatot idézek.

233 ÁBTL 2.7.1. NOIJ – III/III – 200/1. 1979. szeptember 15.

repléseiről és vidéki előadásairól.²³⁴ „Csángó” fedőnéven 1978-ban bizalmas nyomozás is folyt ellene, amelynek aktáját 1989-ben megsemmisítették.²³⁵

Benda Kálmánt szintén jobboldali, a népi demokráciával nem rokonszenvező egyénként tartották nyilván, Pamlényi Ervin jelentéseiben később is előfordul ilyen összefüggésben.²³⁶ 1980–1981-ben „Nemes Endre” fedőnevű társadalmi megbízott, azaz Németh Imre magyar–néprajz szakos tanár egyik feladata volt Benda Kálmán megfigyelése. A besúgó a közelebbi kapcsolat lehetőségét egy konzultáció kérésével teremtette meg a reformáció és az ellenreformáció népi kultúrára gyakorolt hatásáról.²³⁷ „Nemes Endre” jelentéseiben kitért a magyar történészek, köztük Benda és Köpeczi fellépésére a bukaresti történész világtalálkozón a dákromán kontinuitással szemben, illetve beszámolt Benda ausztriai levéltári kutatásairól és burgenlandi tárgyalásairól evangélikus egyházi vezetőkkel.²³⁸ Bár sem Domokos, sem Benda római kutatásaira nem találtam megfigyelési adatot, annyit azonban már a fentiek alapján is bizton állíthatunk, hogy moldvai témájú kutatásai a nacionalista bélyeg miatt az 1980-as évek második feléig a kádári kultúrpolitika tiltott, de

234 Lásd például: ÁBTL 2.7.1. NOIJ – Vas – 21/1. 1980. október 13.; ÁBTL 2.7.1. NOIJ – III/III – 1/2. 1981. január 7.; ÁBTL 2.7.1. NOIJ – Heves – 67/1. 1982. szeptember 20.; ÁBTL 2.7.1. NOIJ – III/III – 121/1. 1984. június 28.; ÁBTL 2.7.1. NOIJ – III/III – 23/2. 1985. február 7.; ÁBTL 2.7.1. NOIJ – III/III – 99/4. 1986. június 11.

235 A nyomozásra lásd: SZÖNYEI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. II. Budapest, 2012. 655–656.

236 1967. május 4-én például így írt Bendáról: „Benda Kálmán az utóbbi időben ismét kezd negatív értelemben aktivizálódni. Nemrégiben tartották a Történettudományi Intézet igazgatói választmányi ülését, ahol bejelentésre került Pach Zsigmond Pál igazgatói kinevezése is. Ez a tény Bendára és Szabad Györgyre kedvezőtlenül hatott, attól tartanak, hogy határozott politikai arculatot akar Pach Zsigmond az intézetben teremteni és az un. „szabad” légkört majd befolyásolja. Ők inkább Elekes Lajost szerették volna e funkcióban látni.” ÁBTL 3.2.1. Bt–2168/1. „Pósfai”, pag. 68. Százados fn. társadalmi kapcsolat jelentése, Budapest, 1967. május 4.

237 ÁBTL 3.1.2. M–39047/1. „Nemes Endre”. pag. 32–33. „Nemes Endre” fn. társadalmi megbízott jelentése. Budapest, 1980. június 18. „Nemes Endre” azonosítására lásd: SZÖNYEI: *Titkos írás*, II. 67–68.

238 Uo. pag. 41–42. „Nemes Endre” fn. társadalmi megbízott jelentése. Budapest, 1980. szeptember 3., uo. pag. 54. „Nemes Endre” fn. társadalmi megbízott jelentése. Budapest, 1981. január 7. A magyar történészek 1980. évi bukaresti szereplésével, a dákromán kontinuitással szemben tett megjegyzésekkel kapcsolatban a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökségének a nemzeti ellenzékkel szemben fellépő alosztálya nacionalista izgatás vádjával önálló dossziét nyitott „Kombinátor” címmel: ÁBTL 3.1.5. O–17812. Sajnos a dosszié elveszett vagy lap-pang.

legalábbis nagyon erősen kontrollált kategóriájába tartoztak. Nem véletlen, hogy Benda 1986-ig titokban folytatta ezt a munkát.

Teljesen másképp viszonyult a moldvai katolikusok történetével kapcsolatos román kutatásokhoz és kiadványokhoz a Securitate. 1978-ban „Trotus” fedőnéven műveletet indított, amelynek célja a magyarországi nacionalista és irredenta elemek, illetve az erdélyi és a magyarországi katolikus egyház által a Vatikánban folytatott románellenes propaganda, mindenekelőtt Márton Áron gyulafehérvári püspök tevékenységének ellensúlyozása volt. Vélhetően Domokos Pál Péter és az általa motivált egyházi és emigráns körök mozgolódása, továbbá Márton Áron római útjai, illetve a román hírszerzők ebből kreált összeesküvéseleméletei állhattak az akció háttérében. Mindenesetre a román titkosszolgálat gyanúját igazolta, hogy a magyar belügyi szervek is tudtak egy Domokos Pál Péterék által a Vatikánba küldött levélről a romániai katolikusok érdekében.²³⁹ A Securitate számára a hírek egyik forrása a már többször említett, 1942 óta Rómában élő minorita kánonjogász és történész, Petru Tocănel volt, aki szerint Márton Áron Rómában egy Eduárd Ferenc nevű pap moldvai püspökké tételét szorgalmazta, aki ezért cserébe bevezette volna a magyar nyelvet a moldvai templomokban, és átengedte volna a moldvai plébániák egy részét a gyulafehérvári egyházmegyének. A román ellentámadás kontextusába illeszkedik Oláh Jeremiás említett boldogá avatása (1983), Ioan Robu római püspökszentelése (1984), illetve Tocănel titkosszolgálati beszerzése, hogy a magyar nacionalista és irredenta akciók semlegesítése érdekében segítsen a Vatikánban és külföldön a dákromán kontinuitást és a csángók román származásának tézisért propagáló kiadványokat közzétenni. Tocănel szervezőmunkájának eredménye lett Mártinaş

239 A „Sziklai Barna” fedőnéven az ekkoriban főleg Kiss Ferenc irodalomtörténész kollégájáról jelentő Szekeres László számolt be erről: „Csoóri Sándor – akit szerdán látogattak meg a Mátrában – mutatta be Domokos Péter Pálnak (sic!), egy hazánkba áttelepült csángónak Kiss Ferencet, aki [ti. Domokos – MA] a Szent István Kiadó Vállalatnál egy tekintélyes (négyezer forintos) könyvet jelentetett meg a romániai katolikusok helyzetéről. Az ő nevében fogalmazott levelet Kiss Ferenc a Vatikáni Hivatalnak, melyre választ is kapott a szerző s a pápa pedig magas rangú hivatalnokot küldött ki Romániába.” ÁBTL 3.1.2. M-41884/3. „Sziklai Barna”. pag. 47–48. „Sziklai Barna” fn. ügynök jelentése. Budapest, 1979. október 25. Lásd még: SZÖNYEI: *Titkos írás*, II. 587. Szekeres ügynöki tevékenységének első korszakára lásd: PÁL Zoltán: „*Sziklai Barna*” jelentései az MTA Irodalomtörténet Intézetéről (1958–1964). Betekintő 16 (2022/1) 89–119., 16 (2022/2) 43–61.

könyvének a minoriták padovai kiadójánál (Edizioni Messaggero) megjelent olasz fordítása.²⁴⁰

Ezek a fejlemények, különösen Márтинаș könyvének kiadása és propagandája az erdélyi és moldvai magyarsáért aggódó anyaországi értelmiség körében nagyon komoly felzúdulást keltettek. Domokos Pál Péter kétségbeesett akcióiról fentebb már szoltam, ő a probléma távlatos ismeretében azonnal átlátta, hogy lényegében az 1940-es évek elméleti és politikai szándékai tértek vissza.²⁴¹ Benda a szervezkedés helyett ezúttal is inkább egy nemzetközi publikációs offenzívával kívánt szembeszállni a román történelemhamisítással. Így írt erről Pásztor Lajosnak:

Bizonyára láttad viszont azt a római ferences központ által kiadott munkát, amely egy román kiadványnak a fordítása és azt bizonyítja, hogy a moldvai magyarok elmagyarosított románok. A kötet elé egy olasz ferences professzor írt lelkes bevezetést, csodálattal adózva a kis román népnek, mely minden elnyomás és magyar terror ellenére Moldvában meg tudta őrizni katolicizmusát. Ez most a legújabb elmélet román részről, nem is vitás, hogy abból a célból gyártották, hogy az elrománosítást igazolják vele.²⁴²

Lukács Lászlónak már arról számolt be, hogy a csángók történetéről, magyar származásukról és nyelvükről általa írott történeti összefoglalók német és olasz nyelven is megjelennek, ellensúlyozandó a román propaganda hatását. Leveleiben külön méltatlankodott az olasz kiadás előszavát jegyző olasz „ferences” professzor miatt, aki viszont nem ferences volt, hanem a római La Sapienza Tudományegyetem Kelet-Európával foglalkozó fiatal tanára, Francesco

240 VARGA Andrea: *A moldvai katolikusok a Vatikán és a Szekuritáté között*. In: *Veszélyeztetett örökség, veszélyeztetett kultúrák. A moldvai csángók*. Szerk.: DIÓSZEGI László. Budapest, 2006. (A Magyarságkutatás könyvtára XXIX.) 157–161.; ANDREA DOBEȘ: *Preoți catolici în atenția Securității. Cazul Gheorghe Pătrașcu (1958–1989)*. In: *Forme de represiune în regimurile comuniste*. Ed.: COSMIN BUDEANĂ – FLORENTIN OLTEANU. Iași, 2008. 304–317.; CRISTIAN VASILE: *Combatearea „iredentismului” maghiar pe tarām confesional în România comunistă, 1968–1989*. In: *Minoritatea maghiară în perioada comunistă*. Ed.: ÁGOSTON OLTÍ – ATTILA GIDÓ. Cluj-Napoca, 2009. 142–160. Tocănel szerepére a magyar hírszerzés is felfigyelt: SZABÓ: *Jakab Antal küzdelme*, 317., 344.

241 Lásd pl. Domokos – Rimely Ádám, dátum nélkül (1986. szeptember 23. után). Domokos Pál Péter hagyatéka, Domokos Mária tulajdonában.

242 Benda – Pásztor, Budapest, 1988. június 1. DRERL C/104, Levelezés.

Guida.²⁴³ A román részről kifejtett nemzetközi propaganda hatékonyságáról szóló híreket ugyanakkor némileg árnyalja, hogy az olasz kiadás egy teljesen jelentéktelen vidéki szerzetesrendi kiadónál jelent meg, és gyakorlatilag elérhetetlen (miként már a kiadó honlapja is).²⁴⁴ A jóval később megjelent angol fordítás a Center of Romanian Studies kiadásában, Oxford és Portland mellett Iași megjelenési hellyel, romániai nyomdánál látott napvilágot, tulajdonképpen egy házi kiadvány, nem pedig rangos nemzetközi tudományos kiadó publikációja. Benda kapcsolatait megmozgatva ugyanakkor a legjobb tudományos folyóiratokban tette közzé németül és olaszul a moldvai magyarság történetére vonatkozó összefoglaló tanulmányait.²⁴⁵

A *Moldvai csángó-magyar okmánytár* végül 1990. január elején látott napvilágot, 1989-es megjelenési évvel, *A Magyarságkutatás könyvtára* című sorozat első köteteként.²⁴⁶ A képmelléklettel együtt 862 oldalon összesen 142 dokumentumot publikál, ezek pusztá közzétételénél azonban sokkal többet

243 Benda – Lukács, Budapest, 1988. december 30. DRERL C/104, Levelezés. Guidának külön levelet írt a kérdéstről, amelyet nem találtam meg a hagyatékban. A kötet visszhangjáról Lukács is beszámolt Bendának: „A szerencsétlen román professzor írására itt nagyon felfigyeltek. Egy olasz rendtársam olvasott róla ismertetést egy olasz napilaban, és mint szenzációs felfedezést újságolta nekem. Így az olasz bevezető tanulmányra itt nagy szükség lesz.” Lukács – Benda, Róma, 1989. február 1. DRERL C/104, Levelezés. Guida tipikus képviselője az olasz (vagy francia) Kelet-Európa-szakértőknek, akik a hagyományok és a nyelvrokonság miatt alapvetően szinte mindig román szempontból közelítik meg a térség történetét, még akkor is, ha aztán előbb-utóbb magyar kapcsolataik is lesznek és a magyar kutatásokban is tájékozódnak.

244 <https://www.edizionimessaggero.it> (letöltési próbálkozások 2024. február–március folyamán).

245 Kálmán BENDA: *Die Moldau-Ungarn (csángó) im 16–17. Jahrhundert*. Südost-Forschungen 47 (1988) 37–86.; Uő: *Gli ungheresi di Moldavia (Csangok) nei secoli XVI–XVII*. Nuova Rivista Storica 73 (1989) 657–688. Franciául a madridi nemzetközi történelemszakkongresszus magyar előadásait közreadó kötetben jelent meg: Uő: *Les Hongrois de Moldavie (Les Tschangos) aux XVIe et XVIIe siècles*. In: *Études Historiques Hongroises publiées à l’occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité des Historiens Hongrois*. II. *Ethnicity and Society in Hungary*. Ed.: Ferenc GLATZ. Budapest, 1990. 59–75. Utolsóként, már Benda halála után az angol nyelvű változat látott napvilágot: Kálmán BENDA: *The Hungarians of Moldavia (Csángos) in the 16th–17th Centuries*. In: *Hungarian Csángós in Moldavia. Essays on the Past and Present of the Hungarian Csángós in Moldavia*. Ed.: László DIÓSZEGI, Budapest, 2002. 7–50.

246 Kenéz Győző 1990. január 9-én kapta meg Tóth István Györgytől a frissen megjelent példányt, és rögtön sérelmezte, hogy egyházi vonatkozású jegyzeteit Benda alaposan lerövidítette, vagy olykor át is írta: „Marcim, kicsit beleböngésztem este az Okmánytárba, láttam, hogy azokat a jegyzeteket, amelyeket én rituális, teológiai, morálteológiai, egyszerűen: szakrális témákban megírtam, Te alaposan lerövidítetted, sőt: a terminológián is változtattál (pl. a gyónás után „fel-

nyújt. Az egyes iratokhoz ugyanis a szokásos apparátus (jelzet, nyomtatott kiadás adatai, igen bőséges tartalmi kivonat, a hely- és személyneveket azonosító tárgyi és a szövegre vonatkozó filológiai jegyzetek) mellett az egyes iratokhoz a vonatkozó kiadatlan dokumentáció alapos felhasználásával általában „bevezetés” és sokszor a szereplők utóéletét ismertető „megjegyzés” is kapcsolódik. Vagyis a dokumentumokhoz illesztett magyarázatok, a kontextust ismertető szövegek szinte önálló kis tanulmányok formájában dolgozzák fel a moldvai missziók 16–17. századi történetét. A 142 irat összesen 16 gyűjteményből származik, nem számítva a könyvekből (pl. Antonio Bonfini vagy Georgius Reichersdorfer munkáiból) közzétett forrásokat. A változatosság elsősorban az 1622 előtti időszakra jellemző, a Propaganda Fide Kongregáció alapítása utáni bő nyolc évtized dokumentumainak túlnyomó többsége ennek az intézménynek a levéltárában található. Ezt követi a Vatikáni Titkos Levéltár és a Jezsuita Rend Római Levéltára 12-12, illetve a Doria-Pamphilj család levéltára 5 irattal. A Vatikáni Apostoli Könyvtárból és a párizsi Nemzeti Könyvtárból két-két, a londoni, milánói, nápolyi és az egyes római könyvtárakból, illetve a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivból, az ELTE Egyetemi Könyvtárból és a Magyar Országos Levéltárból egy-egy irat található a kiadványban. A Bandinus-jelentést a bukaresti példányból írták át. A dokumentumok szerzői közül kiemelkednek a Moldvában 1623-tól egészen a mai napig folyamatosan dolgozó konventuális minorita misszionáriusok, utánuk a 16. század végén és az 1640-es években aktív jezsuiták, illetve a 17. század derekától működő (elsősorban bolgár, bosnyák és magyar) obszerváns ferencesek és missziós püspökök, végül néhány világi pap és a bákói püspökök következnek. Az egyházi személyeken kívül számos Moldvában működő világi embernek, elsősorban a vajdák mellett működő tisztviselőknek, követeknek vagy maguknak az egyházközségeknek a levelei szerepelnek az okmánytárban.

A kiindulópont valóban Veress gyűjtése volt, és elsősorban az 1623 előtti iratok esetében (a jezsuita iratok kivételével) tételesen ez alapján haladtak. Nem adták ki az összes Veress által átírt forrásokat, hanem beépítették azokat a dokumentumokhoz készített kommentárokbá. Benda akkor hivatkozik Veress másolatára, ha eredeti irat alapján másolta, ilyenkor a jelzetek felsorolásakor az egyik kéziratpéldány Veress kópiája. Bár a közzétett iratok jelentős része már megjelent nyomtatásban, elsősorban Gheorghe Călinescu és Francisc Pall

oldozás” nálad: feloldás – és ehhez hasonlók). Előfordulhat, hogy r. kat. egyházi részről a recenziókban emiatt szólni fognak.” Kenéz – Benda, 1990. január 11. DRERL C/104, Levelezés.

munkáiban, vagy Theiner és Hurmuzaki régi okmánytáraiban, Benda és Tóth minden esetben törekedtek az eredeti példány felkutatására, és az átírást annak alapján készítették el. Így nagyon jelentős mértékben javították a korábbi román forráskiadványok szépszámú téves olvasatát. Nagyon ritkán (elsősorban csíksomlyói és kolozsvári ferences dokumentumok esetében) nem találták meg az eredeti iratot, ilyenkor csak a kiadottat tudták újra közölni. Bár a két kötetben olykor találunk téves olvasatokat vagy azonosításokat, a regesztákban félreértett mondatokat, illetve a Kenéz Győző által is reklamált egyházi terminológiai pontatlanságokat, összességében a kiadvány szakmai színvonala és pontossága jóval meghaladja a korábbi forráskiadványok (ideértve *Diplomatarium Italicum* köteteit is) megbízhatóságát.

A kötetet Benda Kálmán alapos bevezető tanulmánya nyitja a moldvai magyarok 16–17. századi történetéről, amely a közzétett források mellett épít a teljes korábbi szakirodalomra, és nagyon világosan, kiegyensúlyozottnan mutatja be Moldva és magyar népessége kora újkori históriáját (9–51). A függelékben a mutatók, a helynév-konkordancia és a moldvai egyháztörténet szempontjából fontos tisztségek betöltőinek névsora mellett a misszionáriusok életrajzát ismertető kislexikon is található. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a feldolgozott források mennyisége, az átgondolt szerkezet és az információk minden korábbinál nagyobb bősége miatt ez a kiadvány tekinthető a moldvai katolicizmus története legfontosabb forráskiadványának, de a nagyszámú kiegészítőanyag miatt igazából részben feldolgozásának is. A kötet talán egyetlen hibája a hosszú kivitelezés ellenére is nagyon gyenge nyomdai minőség.²⁴⁷

A kötet megjelenését egyértelmű elismerés fogadta. A magyar tudományosság elsősorban az előző évek román történelemhamisító (és ennek segítségével asszimilációs) törekvéseinek egyértelmű cáfolataként értelmezte a forráskiadványt.²⁴⁸ Ennek bizonyítéka például a jezsuita Lukács László elismerő szavai: „Kimondhatatlanul sok munka van benne, sok-sok nehézséggel kellett megbirkóznotok. Remélem, hogy a komoly román történészek véleményére is hatással lesz.”²⁴⁹ Benda Kálmán nagy igyekezettel küldte meg az okmánytárat a külföldi partnerintézményeknek és könyvtáraknak.²⁵⁰ 1991.

247 A két kötet egyetlen negyedréti kötetben 2003-ban második kiadásban is megjelent a Teleki László Alapítvány kiadásában, a függelékben a bevezető tanulmány angol (849–882) és román (883–915) fordításával.

248 Erre jó példa Köpeczi Béla recenziója: *Magyar Tudomány* 97 (1990) 871–872.

249 Lukács – Benda, Róma, 1990. február 2. DRERL C/104, Levelezés.

250 A kötetek szétküldésére sok adat található a hagyatékában őrzött levelezésében.

február 26-án nagyszerű könyvbemutatót rendeztek a kiadványnak a Római Magyar Akadémián, amelyen „tudományos tisztességből” a Mártonaș-könyv olasz kiadásához előszót író Francesco Guida is részt vett.²⁵¹ Az okmánytár az elkövetkező évtizedekben Moldova kora újkori történetének egyik legidézettebb forráskiadványa lett, ilyen értelemben elérte célját. Benda a mű fogadtatásával kapcsolatos talán legérdekesebb levélváltást a sokszor emlegetett román minoritával, Petru Tocănellel folytatta. Tocănel 1991 végén levélben kért a kötetből, amelyet Benda 1992 elején meg is küldött, egyúttal cserébe ő is kért a minorita szerzetes rendtörténeti monográfiájából. A levelezés barátságos hangnemét Tocănel kioktató hangnemű válasza törte meg. Az okmánytár kézhezvétele után fölényeskedve pontosította Bendát, miszerint tévedésben van: a moldvai katolikusok nem mind magyarok, hanem olyan Erdélyből érkezett, javarészt unitus románok, akik a sokszázados magyarosítás következtében lettek csak magyarok – vagyis lényegében felmondta Pal és Mártonaș (és persze a saját) korábbi téziseit.²⁵²

Végezetül érdekes megvizsgálni, hogyan alakult a moldvai magyarság történetén az 1980-as években is folyamatosan dolgozó, és nagy könyvének, a *Moldvai magyarságnak* az ötödik kiadását előkészítő Domokos Pál Péter és Benda Kálmán szakmai kapcsolata. Az eredeti tervek szerint ugyanis együtt készítették volna az okmánytárat, de ez az elképzelés hamar lekerült a napirendről. Domokos Benda jelentkezésén felbuzdulva még 1982-ben elküldött

251 Kovács Sándor Iván: *Római levél. Csángók a Via Giulián*. Ahogy tetszik. A Magyar Hírlap Kulturális Magazinja, 1991. március 15., péntek, ix.

252 „Non so se Lei voleva dire che tutti i cattolici di Moldavia fossero magiari; ciò non sarebbe esatto, perché i cattolici di molti villaggi sono Romeni uniti, venuti dalla Transilvania dopo il 1700, e non avendo preti del loro rito, alcuni sono passati alla chiesa romana ortodossa, altri hanno accettato il rito latino; per gli altri si deve tener conto dei metodi di magiarizzazione adoperati dal sec. XIV al sec. XX, per cui molti villaggi romeni della Sicilia sono diventati ungheresi. Sto preparando da molti anni uno studio sui Romeni di Transilvania ed i Cattolici di Moldavia.” Petru Tocănel – Benda, Róma, 1992. április 23. Benda korábbi levelei: Benda – Tocănel, Budapest, 1992. február 10., 1992. április 14. DRERL C/104, Levelezés. Benda úgy értékelte az új szakmai kapcsolatát Tóth István Györgyhez írott levelében: „Tocanel (sic) úrral levelezésben vagyok. Szép levélben megköszönte a csángó kiadványt, én ugyanígy az ő könyvét. Nekem is az a véleményem, hogy nagy anyagot nézett át, viszont elvultak nacionalizmusa ítéleteit és eredményeit teljesen használhatatlanná teszik. A mi szempontunkból kár, hogy a XVI–XVII. századi részt még nem publikálta. Kíváncsi vagyok rá, hogy ha megírja, vajon hasznosítja-e mindazt, amit mi adtunk közre és módosítja-e általunk közölt adatsor feltevését, hogy a moldvai katolikusok a XVII. században elmagyarosodott románok.” Benda – Tóth, Budapest, 1992. május 8. DRERL C/104, Levelezés.

neki két kéziratot véleményezésre, amelyekkel kapcsolatban Benda visszafogottan, de határozottan közölte fenntartásait. Egyúttal jelezte Domokosnak, hogy Lakatos István csíkkozmási plébános Székelyföld-leírását (1702) és a Bandinus-jelentést Katona Tamás beillesztené az általa szerkesztett *Bibliotheca Historica* sorozatba.²⁵³ Domokos kissé megbántódott a kritikán: „Nem tudom, miként lehet hibás... Viszont a szakember, amit lát, arról beszél, és úgy, ahogyan látja...” Műveinek kiadását viszont maga kívánta továbbra is intézni, a Bandinus-jelentés magyar fordítását pedig a korábban megjelent formában változatlanul (tehát a Benda által javasolt javítások nélkül) a *Moldvai magyarság* ötödik kiadásának függelékéként szándékozott újra közreadni.²⁵⁴ A Bandinus-jelentés ugyanakkor a készülő csángó okmánytárnak is kiemelkedő darabja volt, így annak latin nyelvű kritikai kiadásáról Benda sem kívánt lemondani.²⁵⁵

Együttműködésről tehát már kezdetben sem volt szó, és ez a későbbiekben sem alakult ki. Az egész életében magányos harcosként küzdő Domokos nyilván nem óhajtott közösködni az újonnan érkezőkkel, és nem igazán érdekelte, vagy inkább bántotta és méltatlannak érezte a történészek kritikáját fordításaival vagy írásaival kapcsolatban. Bendáék pedig (miként azt már finoman Andrásfalvy is jelezte első levelében) megkerülhetetlen, de a maga útját járó mozgalmárnak és nem igazán szaktudósnak tekintették, akivel emiatt nehéz lett volna együttműködni. Nyilván ez az oka, hogy Domokos többszöri sürgetése ellenére sem született meg Benda 1979-ben megígért recenziója az „...

253 Benda – Domokos, Budapest, 1982. december 14. DRERL C/104, Levelezés. Lakatos István műve latinul és magyar fordításban nem régen látott napvilágot: LAKATOS István: *Siculia*. Kiad., jegyz., ford., utószó: PAP Levente. Iași, 2017.

254 Domokos – Benda, Budapest, 1983. február 14. DRERL C/104, Levelezés. A Bandinus-jelentés magyar fordítását, több más dokumentum magyar szövegével együtt az említett helyen valóban közre is adta: DOMOKOS: *A moldvai magyarság*, 334–479. Tervezett kiadványai közül *A moldvai magyarság* ötödik kiadása mellett csak tanulmánykötete látott napvilágot a Magvető Kiadónál, több éves késéssel: DOMOKOS Pál Péter: *Múltbanzó. Tanulmányok*. Budapest, 1990.

255 „A Bandinus kódex latin szövegét viszont mi is szándékozunk közölni a már említett moldvai magyar oklevéltárban. Ennek munkálatai lassan, de haladnak, a nyáron kimegyek néhány hétre Rómába, hogy még egyszer megnézzem, nincs-e olyan irat, amit még bevehetnénk. A kötet – megítélés szerint – nagyon érdekes lesz, és nemcsak a moldvai magyarok szempontjából, hanem Moldova egész történetére nézve is.” Benda – Domokos, Budapest, 1983. február 24. DRERL C/104, Levelezés. Kiadására lásd a 23. jegyzetet.

édes Hazámat akartam szolgálni...” című opusról.²⁵⁶ A *Moldvai magyarság* ötödik kiadásának megjelenése után Benda így méltatlankodott Pásztor Lajosnak a Domokos által közzétett források megbízhatatlanságáról:

Az okmánytárban egy sor iratot közöl, több olyat, amelyet a most készülő okmánytárunkban mi is megjelentetünk. Sajnos a legtöbb helyen rosszul olvasta a neveket, rosszul fejtette meg a dátumokat és a magyar fordítás is elég megbízhatatlan, (mert minden iratot magyarul közöl), és senki történésznek nem mutatták meg előzetesen az okmánytár részt.²⁵⁷

Ebben az összefüggésben megejtő az a kései egymásra találás, amely az okmánytár megjelenése után, utolsó levélváltásukban megfogalmazódik. Benda azonnal küldött Domokosnak a kötetből, és gratulált Széchenyi-díjához.²⁵⁸ Domokos válaszában Benda munkáját is az 1929 óta képviselt nagy ügy részeként értelmezte:

Ebbe a munkába Te tevőlegesen álltál bele, és már a kérdés központját is megérezted, és értelemmel felkutattad a csángó magyar katolikus testvéreink forrásalapját. Két kötetes könyvet is kiadtál róluk, nagy szolgálatot téve ezzel az ügynek. [...] Kettőnk kapcsolatának kellene kifejlődni, ennek a kapcsolódásnak az édestestvér fogalmáig fejlődni. Az én időm előrejárt, a megoldások erős vállaidra nehezednek, és az az érzésem, hogy a megjelölt utak segítségével elvezetnek a kívánt eredményig. Jókívánságaidat még egyszer hálásan köszönöm, s kérlek, gondolkozzál, hogy mi módon valósítható meg ez a testvéri kézfogás.²⁵⁹

Az ekkor már 78 éves Benda válaszában megható kedvességgel fogadja a 90 esztendőös pályatárs kinyújtott jobbját, és nagy örömmel vállalkozott az eddig elmaradt együttműködésre és kézfogásra:

256 Domokos – Benda, Budapest, 1986. július 17.; Benda – Domokos, Budapest, 1986. augusztus 12. DRERL C/104, Levelezés. Ez két levél megtalálható Domokos Pál Péternek a család tulajdonában levő hagyatékában is.

257 Benda – Pásztor, Budapest, 1988. július 1. DRERL C/104, Levelezés. Ugyanerről az okmánytár bevezetőjében is nyilatkozott: *Moldvai csángó-magyar okmánytár*, I. 14., 342.

258 Benda – Domokos, Budapest, 1991. március 27. DRERL C/104, Levelezés.

259 Domokos – Benda, Budapest, 1991. április 21. DRERL C/104, Levelezés.

A moldvai magyarokkal foglalkozó munkásságomban évtizedeken át előttem jártál, te voltál az, aki problémáinkat idehaza ébren tartottad, az ügyszó valószínűleg hozzáállásod, lankadatlan kitartásod számomra is mindig példakép volt. Akarva-akaratlanul is a te nyomdokodba léptem és a te útmutatásaidat követtem, amikor – immár több mint egy évtizeddel ezelőtt – a moldvai magyarok története iránt kezdtem érdeklődni és okmánytáram anyagát összegyűjtöttem. Ezen az úton szeretnék a jövőben is továbbhaladni, veled kéz a kézben és továbbvive azt, amit te kezdetlől és ma is képviselsz.

Emellett nagy reményeket fűzött az okmánytár nemzetközi diplomáciai hatásához. A külügyminiszter hivatalos vatikáni látogatására elvitte kötetet a pápának, és talán a változások elősegíthetik a régi álmok: a magyar papok moldvai működése, a magyar istentiszteleti nyelv engedélyezése és esetleg egy önálló magyar egyházmegye létesítésének ügyét.²⁶⁰ Ez a levél volt évtizedes kapcsolatunk utolsó dokumentuma. A következő év februárjában elhunyt Domokos Pál Péter, 1994 márciusában pedig Benda Kálmán is. Ezt követően életművük folytatása, immár az ő útmutatásaik nélkül, az utódokra maradt.

260 Benda – Domokos, Budapest, 1991. május 2. DRERL C/104, Levelezés. Domokos felvetését egy csángó tanszék létesítésére az egyetemek súlyos pénzügyi gondjai miatt nem látta megvalósíthatónak, inkább a csángókérdésnek egy történeti vagy néprajzi tanszék tantervébe való beiktatását javasolta.

AZ ELMARADT FOLYTATÁS?

A pontosan egy évtizedes intenzív kutatómunka, amelyet számos politikai és technikai nehézség is hátráltatott, érthető módon elfárasztotta a benne résztvevő tudósokat. Az 1990. januári megjelenéssel az ekkor már 77 éves Benda joggal érezhette úgy, hogy elvégezte az önként vállalt feladatot, és nyugodt lélekkel adhatja át a stafétát az utána következő generációnak. Annál is inkább, mert a megváltozott politikai környezetben, 1990-től egészen 1994-ben bekövetkezett haláláig számos közszereplést vállalt csángó ügyben, népszerűsítve ezzel az okmánytár szakmai eredményeit.²⁶¹

Egy érdekes véletlen miatt azonban mégis – legalábbis ideiglenesen – megváltoztatta ezt a döntését. 1989 karácsonya környékén, alig három héttel az okmánytár megjelenése előtt E. Kovács Péter, a Történettudományi Intézet fiatal munkatársa egy fénymásolt dokumentumot nyújtott át Bendának, amelyet a Rómában dolgozó Eördögh István küldött neki. Eördögh a római magyar tudományos élet kalandos sorsú képviselője volt. Veszprémi egyházmegyei káplánként 1972-ben a São Paulo-i magyar bencések hívására Brazíliaba vándorolt ki, ahol lelkipásztori tevékenységet folytatott, majd a São Paulo-i érsekség levéltárosa lett. 1976-ban Rómába került, ahol 1980-ban a Pápai Gergely Egyetem Egyháztörténeti Fakultásán doktorált, majd visszatért Brazíliába. 1981-től a Pápai Orbán Egyetem (Pontificia Università Urbaniana) tudományos munkatársa lett, 1984-től pedig tíz éven át a Népek Evangelizációjának Kongregációja (a Propaganda Fide Kongregáció utóda) titkos (vagyis kurrens) levéltárában dolgozott. 1994-ben tért haza Magyarországra, és a szegedi József Attila Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történeti Tanszékén tanított nyugdíjazásáig.²⁶² 1989 őszén kollégája, a kongregáció történeti levéltárában

261 Erre utalnak a bibliográfiájában az 1989 után megjelent csángó témájú népszerűsítő írásai (lásd a 145. jegyzetet).

262 A vele készült számos interjú közül csak kettőre hivatkozom: HOLLÓSI Zsolt: *Perben a Vatikán-nal. Beszélgetés Eördögh István egyháztörténésszel, a Szentszék egykori titkos levéltárosával.* Szeged 9 (1997/4) 24–27.; WILDMANN János: *Jozef Tomko szlovák bíboros Eördögh-üzése. Interjú dr. Eördögh István egyháztörténésszel.* Egyházfórum 28 (2013/2) 2–8.

dolgozó Sarkis Tabar maronita pap megmutatott neki egy *Speculum Ordinis* című kéziratot, amelyet a levéltár rendezetlen dokumentumai között talált. A 110 oldalas, nyolcadrésű füzet az 1642-ben Kutnár (Cotonari) városába összehívott papi gyűlés határozatainak és tárgyalásainak jegyzőkönyvét, illetve a gyűlésen elfogadott moldvai rituálé szövegét tartalmazta. Eördögh jól ismerte a Rómában kutatásokat folytató magyar történészeket, közöttük a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában sokat dolgozó Tóth István Györgyöt, így tudott a moldvai okmánytár munkálatairól. Ezért azonnal lemásolta a kéziratot, és E. Kováccsal Budapestre küldte Bendának, hogy felhasználhassák a kiadványukhoz.²⁶³ Benda a fénymásolat átvétele után rögtön köszönő levelet írt Eördöghnek, amelyben méltatta az új felfedezés jelentőségét, és ismertette a kiadásával kapcsolatos terveket:

Egy külföldi útról hazaérkezve, Kovács Péter most adta át nekem azt az 1642-ből való moldvai 'Speculum Ordinis', amelyet Fótisztelendő Úr talált a Propaganda Fide rendezetlen részében. Nagyon hálásan köszönöm, hogy az irat megtalálásakor ránk gondolt, ez a szabályzat, amelynek elkészültéről tudtunk (az ezzel foglalkozó moldvai szerzetesi-misszionáriusi gyűlés jegyzőkönyvét közöljük is okmánytárunkban)²⁶⁴, de az általunk átnézett részekben nem találtunk rá. Csodálatosan szép, számunkra nemcsak egyháztörténeti szempontból igen értékes darab, hanem mint a moldvai magyar katolikus élet nyelvi emléke is egyedülálló. Azonnal hozzáfektünk a xerox másolatról való leírásához, szeretnénk minél előbb jegyzetelni is. [...] Az illetékesek jóváhagyását, és ami lényegesebb, anyagi támogatását már megnyertem, hogy ezt a most talált iratot külön kis kötetben megjelentetjük, mintegy a két kötet függelékeként.²⁶⁵

263 A dokumentum felfedezésének pontos körülményeit Eördögh István szíves szóbeli közléséből tudom, készséges tájékoztatását ezúton is köszönöm.

264 *Moldvai csángó-magyar okmánytár*, I. 231–237.

265 Benda – Eördögh István, Budapest, 1989. december 27. DRERL C/104, Levelezés. Későbbi levélváltásuk elsősorban Eördögh munkásságára, Jozef Tomko bíborossal való konfliktusára, illetve főleg a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában található magyar (és közte kisebb számban moldvai) vonatkozású dokumentumok Eördögh által tervezett mikrofilmetezésére és a felvételek Magyarországon való elhelyezésére vonatkozik. Eördögh – Benda, Róma 1990. március 26., 1991. április 27. Benda – Eördögh, Budapest, 1990. június 27., 1992. október 30. DRERL C/104, Levelezés. A kongregáció levéltárának az SC Ungheria e Transilvania, SC Greci di Croazia, Transilvania e Ungheria, SOCG, Fondo di Vienna és Congregazioni Particolari sorozatainak kötetéről (összesen 42 teljes kötetről vagy a kötetek egy részéről) készített mikrofilmek ma a Hadtörténeti Intézet és Múzeum levéltárában találhatóak, jelzetük: HM HIM HL Állománygyarapító mikrofilmek, 1370–1390. tekercesek. Eördögh a

A váratlanul előkerült irat valóban rendkívül érdekesnek tűnt, hiszen a korábban ismert dokumentumokhoz képest teljesen új forrástípust, ezzel minőségileg is új szempontokat jelentett a moldvai katolicizmus történetének vizsgálatához. Ráadásul a román kutatók már évtizedek óta keresték, keresik – hiába.²⁶⁶ Az okmánytár munkálatainak befejezése ráadásul a régi munkatársak kapacitásának felszabadulásával járt. A nyugdíjas és meglehetősen szerény anyagi körülmények között élő Kenéz Győző emiatt 1989. december 17-én felajánlkozott a csángó okmánytár folytatására,²⁶⁷ ami Bendának kapóra jött, és még karácsony előtt átadta neki az újonnan felfedezett dokumentumot, hogy készítse el az átírását a szükséges jegyzetapparátussal. Ettől kezdve Kenéz lényegében haláláig a *Speculum Ordinis* kiadásra történő előkészítésén dolgozott. Ennek munkálatait, a forrással kapcsolatos meglátásait, kétségeit és felbuzdulásait rendkívül aggályos jegyzetekben és levelekben, tulajdonképpen egyfajta olvasónapló mintájára készített „átírónaplóban” dokumentálta Benda számára.²⁶⁸ A karácsonyi ünnepek végeztével, december 27-én nekiállt a dokumentum átírásának: „In nomine Domini indul tehát az 'opus', Marcim, leendő közös libellusunk előkészítése!” – felkiáltással. A nem túl jó minőségű xerox másolásával meglehetősen nehézkesen haladt előre. Az átírt szöveget rendkívül alaposan megjegyzetelte, minden olyan fogalmat és idézetet megmagyarázott, amelyet az átlagolvasó számára ismeretlennek vélt. Ehhez a munkához viszont nem állt a rendelkezésére a kézirat fő forrását jelentő *Ritu-*

szentszéki gyűjteményekben, különösen a Propaganda Fide Kongregáció levéltárában folytatott anyaggyűjtést és mikrofilmzést intézményesíteni szerette volna, ezért felajánlkozott az akkor alakuló Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség vezetőinél, Gábel Asztrik premontrei és Horváth Tibor jezsuita szerzeteseknél a METEM vatikáni titkárának. Erre lásd Gábel Asztriknak és Horváth Tibornak írott leveleit (1988–1990): UNDA Asztrik L. Gabriel Papers: Manuscripts, Encyclopedia of Church History in Hungary, 1987–1992, CALG 7/25.15–16., 25–27.

266 PALL: *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române*, 47–49.; Dumitru GĂZDARU: *Vechi texte românești scrise de misionari catolici*. In: *Omagiu Profesorului D. Găzdaru*, 1–92., 10–13.; Fabian DOBOȘ: *Sinodul de la Cotnari – 6 noiembrie 1642*. Dialog Teologic 11 (2003) 109–116.

267 Kenéz – Benda, Budapest, 1989. december 17. DRERL C/104, Levelezés.

268 Az alábbiak forrása Kenéz Győző levélförmában készült hosszú jegyzete, amely a *Speculum Ordinis* szövegéhez készített jegyzetek mellett található (Budapest, 1989. december 27 – 1990. január 11.) Blinksen OSA 404: István György Tóth Personal Papers, 404–2–4: Reference Materials and Notes, Missions, Unordered materials, Catholic Missions in Moldova. Vö. még: Kenéz – Benda, Budapest, 1990. március 2., 1990. május 8. DRERL C/104, Levelezés.

ale Romanum (bármely kiadásban hozzáférhető) szövege, hanem a latin Biblia és a II. Vatikáni Zsinat előtti miscskönyv és breviárium alapján dolgozott. Így a minuciózus, tulajdonképpen katekétikai (bibliai, liturgikus, dogmatikai, egyházi és egyházfegyelmi) magyarázatokkal agyonterhelt, ebben a formában teljesen felesleges apparátusból csak az nem derül ki, hogy mi volt a moldvai zsinat és rituálé forrása, mennyiben követte a szövegben is sokszor emlegetett *Rituale Romanum*-ot és mennyiben tért el tőle, vagyis melyek lehettek a valóban egyedi sajátosságai. Azt felismerte ugyan, hogy a moldvai rituálé szerkesztésén illeszkedett a Tridentinum utáni helyi rituálék rendszerébe, és emiatt – korábbi kételyei ellenére – a *Speculum Ordinis* teljes szövegű publikálását is fontosnak tartotta, de nem gondolta át ennek lehetséges következményeit és tanulságait.

Benda az átküldött szövegrészekkel nem foglalkozott, és az összeolvasást sem vállalta. A tudományos kiadványban feleslegesnek érzett magyarázatkódásoktól (pl. a szentségekre és szentelményekre vonatkozó katolikus egyházi tanítás kifejtésétől) viszont vélhetően gyanút fogott, hogy a jegyzetek ebben a formában nem lesznek megfelelőek, de nyilván sem ereje, sem kedve nem volt már ahhoz, hogy a számára egyébként is idegen katolikus liturgikus és kánonjogi kérdésekben alaposabban elmélyedjen, és ilyen megközelítésből értelmezze az új forrást.²⁶⁹ Egy rövid híradást még megjelentetett a „moldvai katolikusok egyházi szertartásrendjéről” 1991-ben. Itt főleg a magyar nyelvű liturgikus szövegek jelentőségét hangsúlyozta, amelyek „perdöntően zárják le” a vitát, hogy magyarok voltak-e a Moldvában élő katolikusok.²⁷⁰ A kis írásban a forrásból közzétett szövegek alapján már a felületes szemlélő számára is kiderülhet, hogy a szentségek kiszolgáltatásánál feltett magyar nyelvű kérdések és az arra adott válaszok nem a moldvai egyházi életben megőrzött sajátos szertartási és nyelvi jelenségeket dokumentálják, hanem Pázmány Péter esz-

269 Kenéz – Benda, Budapest, 1990. máj. 15. DRERL C/104, Levelezés. Kenéz egy nyolcoldalas levélben magyarázta el Benda kérdéseire a jegyzetelés módszerét és forrásait, egyúttal azt ajánlotta, hogy Benda tanulmányozza a Hittudományi Akadémia könyvtárában Radó Polikárp liturgikus könyvgyűjteményét vagy az Esztergomi Prímás Könyvtár liturgikus könyveit. Vö. még: Benda – Kenéz, Budapest, 1990. június 25. DRERL C/104, Levelezés.

270 BENDA Kálmán: *A moldvai katolikusok egyházi szertartás-rendje 1642-ből*. Erdélyi Magyar-ság 2 (1991/5) 31–32. Ugyanez tíz évvel később a moldvai magyarok újságjában is megjelent: *Moldvai Magyar-ság* 11 (2001/2) 8–9.

tergomi rituáléjából (1625) vett idézetek.²⁷¹ Vagyis a moldvai szertartásrend lényegében a római és az esztergomi rituálé kreatív egyesítése, számos esetben a moldvai egyházi élet sajátosságaihoz és kihívásaihoz igazítva a szertartások egyes elemeit. Ez utóbbira példa, hogy az említett magyar és a szintén az esztergomi rituáléból átvett német nyelvű kérdések és válaszok mellett találunk román nyelvű szövegeket is, amelyekről Benda írása hallgat. A kutnári papi gyűlésen hozott egyházfegyelmi határozatok forrása pedig az 1611. évi nagyszombati zsinat határozatainak az említett esztergomi rituálé függelékében megjelent szövege.

Az esztergomi rituálé és a nagyszombati zsinat ilyen mértékű felhasználása rendkívüli jelentőségű a moldvai katolikus egyház magyar kapcsolatainak szempontjából. Mindez ugyanis nem jelent kevesebbet, mint hogy a lengyel episzkopátus és a római missziók joghatósága alá tartozó moldvai egyház számára a helyben működő olasz misszionáriusok és magyar világi papok és diákok közös elhatározásból, elsősorban a zsinatot összehívó Bartolomeo Bassetti da Piano minorita misszionárius és a jegyzőkönyvet vezető Bellinus Pál magyar pap döntése alapján a magyar egyházfegyelmi és liturgikus szabályozást kívánták előírni. Ezzel a magyar szentségi és kánonjogi tájhoz kapcsolták volna az ekkor még nagyrészt magyar anyanyelvű moldvai katolicizmust. Olyan irányban kívántak tehát elindulni, amelyhez hasonló elgondolások majd csak a 19. század végétől kezdve jelentek meg a magyar egyházi és nemzetpolitikai gondolkodásban, de amelyek ekkor már a román nemzetállami törekvések és az azok szolgálatában álló helyi egyház miatt teljesen irreálisak voltak. Azzal, hogy a *Speculum Ordinis* forrását nem azonosították, Bendáék számára éppen a mű legfontosabb tanulsága maradt rejtve.

A *Speculum Ordinis* megjelenését végül nem csak a fentebb említett nehézségek, hanem elsősorban Kenéz Győző 1990. szeptember 18-án bekövetkezett halála akadályozta meg. Ezzel ugyanis kiesett az a személy, akinek munkája nélkül egy latin egyháztörténeti (sőt liturgia- és kánonjogtörténeti) dokumentum kiadását Benda már nem tudta vállalni. A szöveg kézzel történo átírását ugyan Kenéz nagyjából befejezte, amelyről egy nagyon hibás gépiratos másolat is készült, de a jegyzetek félbemaradtak, ráadásul a meglevők is alapvetően használhatatlanok voltak, a gépelt szöveg összeolvasásának pedig már nem

271 *Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini Petri Pázmány, archiepiscopi Strigoniensis etc. nunc recenter editum.* Posonii, 1625.

tudott hozzákezdeni. Benda mindezzel számot vetve az 1990. évről összeállított kutatási jelentésében és 1991. évi munkatervében a forrás kiadásra való előkészítését befejezetlennek értékelte, és nem is tervezte a munka folytatását.²⁷² A kétségkívül rendkívül értékes dokumentum így ismét csipkerózsi-ka-álomba szenderedett. Benda halála után a többi csángó dokumentummal együtt a *Speculum Ordinis* xeroxmásolata, Kenéz Győző átírásával és jegyzeteivel együtt Tóth István Györgyhez került, de a dokumentummal már ő sem foglalkozott. Az anyagra jelen sorok szerzője bukkant rá Tóth István György hagyatékában 2021. december 15-én.²⁷³ Az eredeti irat fénymásolatáról újra elkészítettem a dokumentum átírását, a fő források (*Rituale Romanum* és *Rituale Strigoniense*) ismeretében Kenéz Győző számos bizonytalan olvasatát tudtam pontosítani. Emellett összegyűjtöttem és átírtam a zsinat történetére vonatkozó dokumentumokat a Propaganda Fide Kongregáció levéltárából. A *Speculum Ordinis* eredeti kézirata a kongregáció levéltárában folytatott alapos kutakodás ellenére sem került elő, így az egyetlen példány a hagyatékban található xeroxmásolat. A tervek szerint a kutnári papi gyűlés jegyzőkönyve és a moldvai rituálé, a vonatkozó kiadatlan dokumentumok és egy bevezető tanulmány kíséretében 2024-ben jelenik meg a Libreria Editrice Vaticana kiadásában, a Történettudományok Pápai Bizottságának *Atti e Documenti* című könyvsorozata köteteként.²⁷⁴

A kutnári papi gyűlés aktáinak tervezett kiadásán túl Benda a maga részéről nagyon határozottan lezárta a csángó okmánytár folytatására vonatkozó munkálatokat, és a munka folytatását az évek óta mellette dolgozó Tóth István Györgyre bízta. Így írt erről az ekkor freiburgi ösztöndíjas évét töltő fiatal kollégájának:

A Magyarországgal kapcsolatos Intézet javaslatomra elhatározta, hogy a moldvai okmánytár kutatásait és kiadását folytatja. Írásban kértem tőlem javaslatot, korábbi megbeszéléseink alapján azt indítványoztam, hogy téged bizzanak meg a kötet szerkesztésével, melléd adva az eddigi munkatársakat, plusz valaki, a korszak-

272 BENDA Kálmán: *Jelentés a Moldvai csángó-magyar okmánytár XVIII. századi kötetének 1990. évi munkálatairól*. Budapest, 1991. január 5. Blinken OSA 404–2–4: Unordered Materials, Catholic Missions in Moldova.

273 Lelőhelye a fenti jegyzetben idézett helyen.

274 Antal MOLNÁR: *Catholic Confessionalization in Moldavia at the Border between East and West. The Synod of Cotnari and the Speculum Ordinis of Bartolomeo Bassetti OFMConv (1642)*. Città del Vaticano, 2024. (Atti e Documenti). Megjelenés alatt.

hoz is értő román szakértőt. Ez valószínűleg Miskolczy Ambrus lesz, ha sikerül őt megnyerni. A kutatás időtartamára biztosítják az erre szükséges összeget, továbbá számokra egy huzamosabb római kiküldetést, mint ami előfeltétele a dolgoknak.²⁷⁵

A folytatást Benda két kötetben képzelte el: az okmánytár harmadik kötetében jelentek volna meg a 18. századi források, negyedik kötet pedig a 19–20. századi dokumentumokat tartalmazta volna. A 18. századi rész megjelenését 1993-ra tervezte.²⁷⁶ A következő két évben a munkálatok alapvetően két irányban haladtak. Egyrészt egy nagyszabású akció keretében a Iași-i Állami Levéltárból (Archivele Statului Iași) beszerezték jászvásári püspöki levéltár 18–19. századi dokumentumainak másolatait, másrészt pedig hozzáláttak a már meglevő, elsősorban a Propaganda Fide Kongregáció levéltárából származó iratok átírásának és jegyzetelésének. Tóth 1992-ben ismét több hónapot töltött Rómában, ahol befejezte a 18. századi iratok összegyűjtését.²⁷⁷ A munkát ezentúl ő koordinálta, és a kezdettől fogva közreműködő Jászay Gabriella mellett új, fiatal munkatársakat is bevont a dokumentumok másolásába: Fazekas Istvánt és Oborni Terézt a Magyar Országos Levéltárból, illetve jelen sorok szerzőjét, mint egyetemi hallgatót. A legnagyobb munkát a Jászvásárról beszerzett, 18–19. századi forrásokat tartalmazó mikrofilmek nagyításra való előkészítése jelentette, amelyben még Benda is részt vett; a munkában egy Freiburgban élő, erdélyi származású fiatal kolléganő, Krempels Mária volt a segítségükre. Ennek eredményeként a 18. századi iratokból 2500 felvételt adtak át az Országos Levéltár fotóműhelyének, hogy papírképet készítsenek róla.²⁷⁸ 1993 tavaszán Benda és Tóth úgy döntöttek, hogy a jászvásári dokumentáció annyira homogén egységet képez, hogy azt a római és bécsi anyagtól elkülönítve, önálló kötetben fogják publikálni.²⁷⁹

275 Benda – Tóth, Budapest, 1988. május 12. Tóth válaszában nem reflektált Benda javaslatára: Tóth – Benda, Freiburg, 1988. május 24. Ugyanerről tájékoztatta Pásztor is: Benda – Pásztor, Budapest, 1988. június 1. DRERL C/104, Levelezés.

276 Benda – Domokos, Budapest, 1991. május 2. DRERL C/104, Levelezés. Lásd még ugyanerről a 272. jegyzetben idézett beszámolóját.

277 Elsősorban a Vatikáni Titkos Levéltárban, a bécsi és a varsói nunciatúra fondjaiból egészítette ki a korábbi gyűjtést. Tóth – Benda, Róma, 1992. április 7. DRERL C/104, Levelezés.

278 Benda – Tóth, Freiburg, 1992. május 8. DRERL C/104, Levelezés.

279 Tóth – Benda, Freiburg, 1993. május 6.; Benda – Tóth, Budapest, 1993. május 17. DRERL C/104, Levelezés. Tóth a közös döntés értelmében freiburgi ösztöndíja idején Krempels Má-

A tervek ellenére az okmánytár 18. századi kötetének munkálatai csak nagyon lassan haladtak. 1992 tavaszán így írt erről Benda a Rómában kutató Tóth István Györgynek:

A csángó-munkálatok tovább folynak, nem nagy erővel. Egyrészt én sokminden egyéb között alig jutok hozzá, másrészt erre az évre még nem kaptunk egy forintot sem, jelenleg az országgyűlési kutatások számára engedélyezett szűkös akadémiai keretet éljük fel.²⁸⁰

A helyzet egy év múlva sem volt reménykeltőbb:

Ami a csángó okmánytár kutatásait illeti, csak nagyon kis eredményről számolhatok be. Jászay Gabi az egyetlen, aki hétről-hétre letesz egy adagot az asztalomra, a többieket eltávozásod óta nem láttam, nem jelentkeztek. Részben én is zavarban vagyok, mert a Teleki László Intézet még mindig nem folyósította a kutatási támogatást, így fizetni sem tudnék nekik. Valahol a minisztériumban, vagy talán az Akadémián kamatoztatják a pénzt, minden héten azt ígérik, hogy napokon belül kiutalják, de semmi sem történik.²⁸¹

A levelezésből, illetve az elkészült anyagok csekély számából egyértelmű, hogy a csángó okmánytár folytatásának ügye 1990 után, leszámítva egy-két látványos akciót (pl. a jászvásári dokumentumok filmezését) lényegében kiálladt. A folytatással megbízott Tóth István György a politikai nyitást kihasználva rendkívül aktívan belevetette magát a nemzetközi tudományos életbe,

riával elsősorban ennek előkészítésén dolgozott: „[Krepels] Mária nagyon lelkesen vette tudomásul Marci bácsi üzenetét, nagyot fohászkodott. Összesen 39 film van nála, ebből 9 a 18. századra vonatkozik. Ezenkívül a Moldvai Közt-ban kiadott két vaskos kötet népszámlálás (1780. k.). A dokumentumok típusai: catagraphia (népszámlálás), jogbiztosító iratok és levelek, ez utóbbiak a kat. prefektusoktól, papoktól, diplomáciai ágensektől, bojároktól, falusi papoktól, kapitányoktól, bíraktól, kereskedőktől, anaforák, azaz a vajda oklevelei, bírósági iratok, jelentések, térképek, és a katolikusok beadványai a vajdához, prefektushoz, divánhoz. Kb. 450 dokumentum a 18. századból, ebből 300 a moldvai katolikus falvak lakóiról. Ungureanu úgy becsülte nekem, hogy maga a szöveg 250 gépelt oldal lenne, regeszta, jegyzet nélkül, mintegy 200 dokumentum, meg a regesztában közlendők.” Tóth – Benda, Freiburg, 1993. június 15. előtt. Vö. még: Tóth – Benda, Freiburg, 1993. augusztus 13. DRERL C/104, Levelezés.

280 Benda – Tóth, Budapest, 1992. május 8. DRERL C/104, Levelezés.

281 Benda – Tóth, Budapest, 1993. május 17. DRERL C/104, Levelezés.

hosszabb (pl. freiburgi) ösztöndíjai mellett mesteréhez, Bendához hasonlóan szinte állandóan úton volt, európai és tengerentúli szakmai konferenciákon képviselte a magyar történettudományt. Emellett 1985-ben megkezdett saját munkáját folytatva idejét és energiáját nagyrészt a hódoltsági és erdélyi miszsiós jelentések kiadására fordította. Ennek eredményeként 1994-ben megjelent első forráskiadványa, amelyet 2002-től követett a többi kötet.²⁸² Szakmai és emberi szempontból is tökéletesen érthető, hogy a magyar történelem szempontjából sokkal jelentősebb forrásanyag közzétételét részesítette előnyben a 18. századi moldvai iratok feldolgozása helyett.²⁸³ Az anyag mennyiségének nagyságrendi megnövekedése és ezzel párhuzamosan sokszor relevanciájának csökkenése, illetve az egyéni kutatói érdeklődés más irányba fordulása mellett fontos szempont, hogy az 1990. évi változások ismét lehetővé tették a helyszíni terepmunkát, és a moldvai magyarság nagymértékben fellendülő kutatásában a hangsúly újból a néprajzi, szociológiai és nyelvészeti gyűjtésekre és ezek feldolgozására tevődött át.²⁸⁴

Romániában a moldvai katolikusok történeti kutatása 1990 után lassan újjáéledt. Az egyre növekvő lélekszámú katolikus közösség történetének feltárását a jászvásári egyházmegye vezetése és az ott működő szerzetesrendek is fontos feladatnak tekintették és tekintik ma is.²⁸⁵ A román történészek a rendszerváltozást követően, kihasználva a megnyíló lehetőségeket, folytatták a római források feltárását, de messze nem azzal a tudatossággal és színvonalon, mint a két háború közötti időszakban. Az 1990-ben működését újra kezdő Római Román Akadémia munkatervében ilyen típusú kutatások nem szerepeltek. Nagyobb terjedelmű forráskiadás mindössze Anton Coșa helytörténész tollából látott napvilágot, amely azonban (a 18. századi lélekösszeírásokat és néhány

282 Lásd a 222. jegyzetben idézett munkákat.

283 Moldváról viszonylag kevés tanulmánya látott napvilágot. TÓTH István György: *Diákok (licenciátusok) a moldvai csángó magyar művelődésben a XVII. században*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk.: ZOMBORI István. Szeged, 1988. 139–147.; Uő: *Csángó hétköznapiak a 17. században*. Rubicon 1 (1990/6) 8–10.; Uő: *Missziók és misszionáriusok a moldvai csángók között a 17. században*. Kisebbségkutatás 13 (2004/1) 86–93.; Uő: *A katolikus egyház szerepe a moldvai csángók etnikai identitásának kialakulásában a 17. században*. In: *Veszélyeztetett örökség*, 11–17.

284 Erre lásd a 9. jegyzetben idézett kutatástörténeti áttekintéseket.

285 Ezt bizonyítja, hogy három intézmény, az Asociația Romano-Catolicilor „Dumitru Mărtinaș”, a Departamentul de Cercetare Istorică al Diecezei Romano Catolice de Iași és a Biblioteca „Pr. Prof. Dr. Petru Tocănel” is foglalkozik, eltérő színvonalon és megközelítésekkel, a moldvai katolikusok történetével.

szintén 18. századi iratot leszámítva) kizárólag a nyomtatott anyag, a *Moldvai csángó-magyar okmánytárban* és a *Diplomatarium Italicumban* megjelent források újraközlésére vállalkozott.²⁸⁶ 2002-ben megkezdődött a jászvásári püspökségnek a Iași-i Állami Levéltárban őrzött dokumentumainak kiadása.²⁸⁷ A forráskiadások hiányát legalább részben pótolják azok a monográfiák, amelyek a római levéltári források felhasználásával mutatják be a moldvai katolikus egyház 17–18. századi történetét.²⁸⁸

Benda Kálmán halála (1994. március 13.) után a csángó okmánytár folytatása lekerült a napirendről.²⁸⁹ Az összegyűjtött anyagot Tóth István György őrizte. 2005. július 14-én tragikus hirtelenséggel bekövetkezett elhunytá után hagyatéka több lépésben a Nyílt Társadalom Alapítvány Levéltárába (Vera and Donald Blinken Open Society Archives) került. Az anyag kisebb részét Deák Éva és Szilágyi Csaba rendezte, közte a Iași-i Állami Levéltárból származó

286 Anton COȘA: *Catolicii din Moldova în izvoarele Sfântului Scaun (Secolele XVII-XVIII)*. Iași, 2007. Ugyancsak a kiadott római források fordításait publikálták az 1970-es évek óta a Románia területére vonatkozó útleírásokat közlő kötetek: *Călători străini despre Țările Române*. I–IX. + I–II. Red.: Maria HOLBAN et alii. București, 1968–2016., különösen az V., VII. és a II. Függelék kötetek.

287 *Documenta Catholicorum Moldaviae. A. Documente românești. V/1. Fondul Episcopiei Romano-Catolice Iași (1627–1750)*. Volum întocmit de Silviu VĂCAR – Anton DESPINESCU, Iași, 2002.

288 Lucian PERIȘ: *Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento*. Cluj-Napoca, 1998.; Uő: *Prezențe catolice în Transilvania, Moldova și Țara Românească (1601–1698)*. Ed. îngrijită de Ovidiu GHITTA. Blaj, 2005.; Emil DUMEA: *Istoria Bisericii Catolice din Moldova*. Iași, 2005.; Teresa FERRO: *I missionari cattolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*. Cluj-Napoca, 2005.; Violeta BARBU: *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea*. București, 2009.; Uő: *Fegefeuer der Missionare. Gegenreformation in den Donaufürstentümern*. Wien–Hamburg, 2020. (Blickpunkt Rumänien 7.); Rafael Dorian CHELARU: *Congregația „De Propaganda Fide” și misiunea catolică din Moldova (secolele XVII-XVIII)*. Brăila, 2015. (Colecția Teze de Doctorat. Istorie 36.) 1990 után több szöveggyűjtemény is megjelent a kiadott vatikáni források felhasználásával, román és magyar nyelven, amelyek a moldvai katolikus lakosság önismeretét voltak hivatva erősíteni. Perka Mihálynak a 71. jegyzetben idézett műve mellett lásd: HORVÁTH Antal: *A moldvai katolikusok ősei. Történelmi Dokumentumok 1227–1702*. Budapest, 2000. (A román kiadás 1994-ben látott napvilágot).

289 Tóth István György szép megemlékezésben állított emléket mesterének: István György TÓTH: *Kálmán Benda, un grand maître de l'historiographie hongroise*. In: *Rencontres intellectuelles franco-hongroises. Regards croisés sur l'histoire et la littérature*. Ed. Péter SAHIN-TÓTH. Budapest, 2001. 132–138.

dokumentumok másolatait kilenc doboznyi terjedelemben.²⁹⁰ Ugyanakkor 44 doboz rendezése még nem történt meg, ezek közül 12 dobozban található a moldvai katolikusokra vonatkozó levéltári anyaggyűjtés. A dokumentumok jelentősebb része a római gyűjteményekből (elsősorban a Propaganda Fide Kongregáció levéltárából és a Vatikáni Titkos Levéltárból), illetve romániai (gyulafehérvári) és magyarországi archívumokból származik. Az iratokról minden esetben rendelkezésre áll a fénymásolat, kisebb részben a már elkészült átiratok is. A források legnagyobb része a 18. századra vonatkozik, de Tóth a csángó okmánytár már megjelent köteteihez számos új 17. századi dokumentumot is gyűjtött, elsősorban a Propaganda Fide Kongregáció levéltárának korábban nem kutatott köteteiből. 19. századi dokumentum viszonylag kevés található a gyűjteményben.²⁹¹ A Tóth István György hagyatékában található, részben már kiadásra előkészített dokumentáció nagyon fontos forrás jelent a moldvai magyarság történetére, elsősorban a kutatásokban leginkább elhanyagolt 18. századi sorsára vonatkozóan. A munka folytatása és a *Moldvai csángó-magyar okmánytár* III. kötetének megjelentetése ezért a magyar történettudomány fontos feladata.²⁹²

290 Blinken OSA 404–2–4:3/1–6, Blinken OSA 404–2–4:4/1–3.

291 Lásd a jelen sorok szerzője által készített előzetes dobozszintű jegyzéket a Vera and Donald Blinken Open Society Archives-ban.

292 A 19–20. századi dokumentumokból egy kötet már napvilágot látott: *Asszimiláció vagy kívándorlás*.

ÖSSZEGZÉS

Jelen kötet összetett célt tűzött ki maga elé, ennek megfelelően forrásai is többretekűek. Egyrészt leltárt készítettem a Moldvával kapcsolatos magyar és román vatikáni kutatások nyomtatásban megjelent műveiről, másrészt számba vettem a magyar részről folytatott levéltári gyűjtőmunka kéziratban maradt eredményeit. Ezt követően ismertettem a levéltári kutatások tudománypolitikai, tágabban történeti kontextusát és ennek hatását a tudományos munkára, végül pedig megkíséreltem a kutatások menetének minél pontosabb rekonstrukcióját. Mindennek eredménye egy meglehetősen rendhagyó historiográfiai tabló, amely egyszerre vállalkozik a kutatások objektív eredményeinek értékelésére és a történeti munka politikai és kulturális környezetének bemutatására.

A Moldvára vonatkozó anyaggyűjtés és feldolgozás a kezdetektől fogva a vatikáni magyar kutatások önálló vonulatát képezték, és párhuzamosan haladtak a román kutatásokkal, hol egymást erősítve, hol pedig egymás ellen dolgozva. Ez a kutatási irány fontos szerepet töltött be mindkét nemzet történetírásában, szorosan kötődött a nemzetpolitikai törekvésekhez, ezért izgalmas a kutatástörténet több regiszteren történő vizsgálata. A kutatók levelezése és az állambiztonsági iratok feltárása nagyon alapos, és számos, korábban ismeretlen részletet megvilágító rekonstrukciót tett lehetővé.

A legfontosabb tanulságok közé tartozik, hogy a román történészek a fentiekben vázolt okoknál fogva egészen a 20. század második feléig nagyobb volumenű és filológiai szempontból is jobb minőségű kutatómunkát végeztek a vatikáni és római gyűjteményekben a moldvai katolikusok történetéről, mint magyar kollégáik. A tendencia az 1980-as években fordult meg, nem függetlenül a két historiográfia ellentétes irányú fejlődésétől. Míg a román történettudomány a második világháború idején, de különösen az 1970-es évektől kezdve mindinkább a szélsőséges nacionalizmus csapdájába esett, addig a magyar tudósok, állami támogatás hiányában, sőt kifejezetten a politikai vezetés ellenében, szakmailag magas színvonalú, forrásokon alapuló történettudományos eredményekkel kívántak szembeszállni a román nacionalista propagandával. Ebből a szempontból különösen is tanulságos a román és magyar titkosszolgá-

lat ellentétes irányú (Romániában támogató, Magyarországon az 1980-as évek végéig akadályozó) tevékenységének összehasonlító vizsgálata.

A Moldvára vonatkozó vatikáni kutatásokban egyszerre volt jelen a tudományos kutatómunka és a kifejezetten nemzeti (asszimilációs vagy identitásörző) törekvések szolgálatában álló történeti rekonstrukció. A tudósok által végzett, alapvetően tudományos célkitűzésekkel folytatott kutatások és az ezek alapján közzétett publikációk mindkét ország tudományosságában komoly eredményeket hoztak, elég legyen itt csak a Római Román Iskola Magyarországon is nagy elismeréssel fogadott kiadványaira, vagy Veress Endre, Pásztor Lajos és Benda Kálmán kutatásaira utalni. A döntő különbség a két nemzeti historiográfia között az identitáspolitikai fogantatású publikációk között van. Míg ugyanis az ebbe a kategóriába tartozó román kiadványok a tudományos jelleget és kritériumokat teljességgel nélkülöző pamfletek, addig a csángókért folytatott nemzeti küzdelem vezéralakjának számító Domokos Pál Péter történeti írásai, ha filológiai szempontból nem is kifogástalan színvonalon, de a történeti források ismeretének igényével mutatták be a moldvai magyarok történetét. Ennek a tudósi elkötelezettségnek, szüntelen intellektuális kíváncsiságnak a jelképe is lehetne, hogy önerőből, 71 évesen indult el Rómába, hogy az eredeti forrásokat felkutassa. Másképp fogalmazva, Domokos tudósi attitűdje és munkássága nem említhető egy platformon Iosif Petru M. Pal és Dumitru Mărtinaș tudományos szempontból értékelhetetlen propagandatevékenységével.

Bár a román tudósok, különösen a két világháború között, nemzetközi mércével is komoly eredményeket mutattak fel, és ezt a munkát néhány egyházi személy és emigráns kutató a század második felében is folytatta, a korábbi lendületet azonban 1990 után nem sikerült újra elérni. Ezzel szemben a vatikáni magyar kutatások újraindulása és tematikai hangsúlyainak kijelölése szempontjából a *Moldvai csángó-magyar okmánytár* munkálatainak és megjelenésének nagyon fontos szerepe volt. Tóth István György moldvai témából kiinduló kutatásainak köszönhetően feltárult a szentszéki levéltárak gazdag forrásanyaga a törökkori magyar történelemről, munkásságát a nyomába lépő fiatalabb nemzedék folytatta. A moldvai katolikusok történetére vonatkozó római források feltárása magyar és román nemzetpolitikai szerepén túl a Benda Kálmán által hangoztatott közép-európai és balkáni hangsúlyok miatt meghatározó jelentőséggel bír a vatikáni kutatások történetében, ezért az elődök munkásságának továbbvitele a magyar és a román történettudomány közös, a regionális történelemszemlélet tudatosításában és ezáltal a két nemzet megbékelésében fontos küldetéssel bíró feladata.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári és könyvtári rövidítések

- ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
2.7.1. = Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ)
3.1.2. = Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt munkadossziék (M-dossziék)
3.1.5. = Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt operatív dossziék (O-dossziék)
3.2.1. = A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt Bt-dossziék
3.2.4. = A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt kutató dossziék (K-dossziék)
- APF = Archivio Storico di Propaganda Fide
SC = Scritture riferite nei Congressi
SOCG = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali
- Blinken OSA = Vera and Donald Blinken Open Society Archives
DRERL = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
EFGyL = Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltár
GyFK = Gyöngyösi Ferences Könyvtár
HM HIM HL = Hadügyminisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár
MFL = Magyar Ferences Levéltár
MFK = Magyar Ferences Könyvtár
MTA KIK Kzt. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár
OSZKK = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
PPKE BTKK = Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Könyvtár
UNDA = University of Notre Dame, Archives
VFL = Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár

Irodalom

- A moldvai csángók bibliográfiája.* Összeáll.: ILYÉS Sándor. Szerk.: ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc – TÁNCZOS Vilmos. Kolozsvár, 2006.
- A moldvai magyarság kutatása a 21. században. Tanulmányok Domokos Pál Péter tiszteletére.* Szerk.: IANCU Laura. Budapest, 2021.
- ABLONCZY Balázs: *A Revue d’Histoire Comparée, 1943–1948.* In: *Hommage à Kosáry Domokos.* Szerk.: FERCH Magda – ORMOS Mária. Budapest, 2009. 30–38.
- ABLONCZY Balázs: „Székely fiúk.” *Az Erdély-kultusz magyarországi hálózata, 1920–1970.* In: *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, író-csoportosulások.* Szerk.: BÍRÓ Annamária – BOKA László. Budapest–Nagyvárad, 2021. 213–235.
- ALMÁSI István: *Domokos Pál Péter népzenekutatóinak jelentősége.* Erdélyi Múzeum 63 (2001/3–4) 144–147.
- ARENS, Meinolf: *Egy etnikus csoport a totalitárius népességpolitika feszültségmezéjében. A moldvai magyarok / csángók a román–magyar–német kapcsolatok tükrében (1944).* In: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok,* 145–181.
- Asszimiláció vagy kivándorlás. Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989).* Szerk.: VINCZE Gábor. Budapest–Kolozsvár, 2004. (A Magyarságkutatás könyvtára XXVII).
- AUNER Károly: *A romániai magyar telepek történeti vázlata.* Temesvár, 1908.
- AUNER, Carl: *Incepitul episcopiei de Bacău.* Revista catolică 1 (1912) 383–408.
- Az egység szolgálatában. Köszöntő Békés Gellért 80. születésnapjára.* II. Szerk.: SOMORJAI Ádám. Pannonhalma, 1994. (Katolikus Szemle, 1994. 3–4. sz.)
- Az én Erdélyem. Domokos Pál Péter elmondja életét Balogh Júliának.* Budapest, 1988. (Oral History Archivum. Életutak 1.)
- BAKER, Robin: *On the Origin of the Moldavian Csángós.* The Slavonic and East European Review 75 (1997) 658–680.
- BARBU, Violeta: *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea.* București, 2009.
- BARBU, Violeta: *Fegefeuer der Missionare. Gegenreformation in den Donaufürstentümern.* Wien–Hamburg, 2020. (Blickpunkt Rumänien 7.)

- BĂRBULESCU, Mihai – TURCUȘ, Veronica – DAMIAN, Iulian M.: *Accademia di Romania in Roma 1922–2012*. Roma, 2013.
- BÁRDI Nándor: *Magyarország és a határon túli magyarok (1948–1989)*. In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk.: BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László. Budapest, 2008. 296–305.
- BARSZCZEWSKA, Agnieszka: *A moldvai csángók identitáskeresése (1860–1916): társadalmi és politikai tényezők*. In: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*, 75–113.
- BARTA István: *Az 1743. évi moldvai jezsuita misszió*. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. V. 1942–1943*. Budapest, 1943. 70–90.
- BENDA Kálmán: *Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és a XVII. században*. In: *Magyarok és románok*, II. 35–73.
- BENDA Kámán: *Utószó*. In: *Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről*. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte: VERESS Endre. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.)
- BENDA Kálmán: *A magyar történeti forráskiadás múltja*. In: *A magyar történettudomány kézikönyve*. Szerk.: GAZDA István. Budapest, 1987. (Tudománytár). 7–19.
- BENDA, Kálmán: *Die Moldau-Ungarn (csángó) im 16–17. Jahrhundert*. Südost-Forschungen 47 (1988) 37–86.
- BENDA, Kálmán: *Gli ungheresi di Moldavia (Csangok) nei secoli XVI–XVII*. Nuova Rivista Storica 73 (1989) 657–688.
- BENDA Kálmán: *A Moldvai csángó-magyar okmánytár. Egy forráskiadvány története*. História 12 (1990/1) 10–12.
- BENDA, Kálmán: *Les Hongrois de Moldavie (Les Tschangos) aux XVIe et XVIIe siècles*. In: *Études Historiques Hongroises publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité des Historiens Hongrois*. II. *Ethnicity and Society in Hungary*. Ed.: Ferenc GLATZ. Budapest, 1990. 59–75.
- BENDA Kálmán: *A moldvai katolikusok egyházi szertartás-rendje 1642-ből*. Erdélyi Magyarság 2 (1991/5) 31–32.
- BENDA Kálmán: *A moldvai katolikusok egyházi szertartás-rendje 1642-ből*. Moldvai Magyarság 11 (2001/2) 8–9.
- BENDA, Kálmán: *The Hungarians of Moldavia (Csángos) in the 16th–17th Centuries*. In: *Hungarian Csángós in Moldavia. Essays on the Past and Present of the Hungarian Csángós in Moldavia*. Ed.: László DIÓSZEGI, Budapest, 2002. 7–50.

- BENDA Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelmélet, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk*. Szerk.: LUKÁTS János. Budapest, 2004. (Protestáns Művelődés Magyarországon 11.) 493–496.
- BENKŐ, Josephus: *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis per terram Transilvanicam, maxima dioeceseos suae parte, olim exporrecti explanatio*. I–II. Viennae, 1781.
- BERZE NAGY János: *Magyar népmesetípusok*. I–II. Szerk.: BANÓ István. Pécs, 1957.
- BIANU, Ioan: *Vito Pilutio. Documente inedite din arhivulul Propagandei*. *Columna lui Traian, nuoa serie 4* (1883) 142–146., 257–287.
- BORSA Iván: *Pásztor Lajos (1913–1997)*. *Levéltári Közlemények* 68 (1997) 292–293.
- BORZSÁK István: *Emlékezés egy régi jó baráttra*. In: *Gli archivi della Santa Sede*, ix–x.
- Călători străini despre Țările Române*. I–IX. + I–II. Red.: Maria HOLBAN et alii. București, 1968–2016.
- CĂLINESCU, Gheorghe: *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*. *Diplomatarij Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani* 1 (1925) 1–223.
- CĂLINESCU, Gheorghe: *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*. *Diplomatarij Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani* 2 (1930) 305–514.
- CÂNDEA, Romulus: *Der Katholizismus in den Donaufürstentümern. Sein Verhältnis zum Staat und zur Gesellschaft*. Leipzig, 1916.
- CÂNDEA, Romul: *Catolicismul în Moldova în secolul al XVII-lea*. Sibiu, 1917.
- CHELARU, Rafaél Dorian: *Congregația "De Propaganda Fide" și misiunea catolică din Moldova (secolele XVII–XVIII)*. Brăila, 2015. (Colecția Teze de Doctorat. Istorie 36.)
- CIUBOTARU, Ion H.: *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare*. I–III. Iași, 1998–2005.
- COȘA, Anton: *Catolicii din Moldova în izvoarele Sfântului Scaun (Secolele XVII–XVIII)*. Iași, 2007.
- Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. Szerk.: POZSONY Ferenc. Budapest, 1999. (A Magyarságkutatás könyvtára XXIII.)
- CSATÁRI Dániel: *Veress Endre emlékezete*. Gyula, 1960. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 16.)

- CSORBA László: *A Római Magyar Akadémia története 1945 után*. In: *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*. Szerk.: CSORBA László. Budapest, [1998.] 45–68.
- DAVIS, R. Chris: *A moldvai katolikusokkal kapcsolatos román biopolitikai és etnogenealógiai nézetek az 1940-es években*. In: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*, 129–144.
- DAVIS, R. Chris: *Hungarian Religion, Romanian Blood: A Minority's Struggle for National Belonging, 1920–1945*. Madison (Wisconsin), 2018.
- DEMÉNY Lajos: *A csángó múlt a magyar és a román történetírásban – a politikai szándék és a tudományosság válaszfútján*. In: *Csángó sorskérdések. Az újkirgályosi tanácskozás előadásai 1994. október 28–30*. Budapest, 1997. (Csángó Füzetek 2.) 5–10.
- DEMÉNY Lajos: *Veress Endre a román–magyar közös múlt kutatásának szolgálatában*. Századok 138 (2004) 89–118.
- DIACONESCU, Marius: *A moldvai katolikusok identitáskrizise a politikai és a historiográfiai mítoszok között*. Esettanulmány: a román eredet mítosza. In: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*, 115–127.
- DOBEȘ, Andrea: *Preoții catolici în atenția Securității. Cazul Gheorghe Pătrașcu (1958–1989)*. In: *Forme de represie în regimurile comuniste*. Ed.: Cosmin BUDEANĂ – Florentin OLTEANU. Iași, 2008. 304–317.
- DOBOȘ, Fabian: *Sinodul de la Cotnari – 6 noiembrie 1642*. Dialog Teologic 11 (2003) 109–116.
- Documenta Catholicorum Moldaviae. A. Documente românești. I/1. Fondul Episcopiei Romano-Catolice Iași (1627–1750)*. Volum întocmit de Silviu VĂCARU – Anton DESPINESCU, Iași, 2002.
- DOMOKOS Gergely: *„Román-csángó kontinuitás”? Húsz éve jelent meg D. Mărtinaș hírhedt könyve*. Hitel 18 (2005/11) 110–115.
- DOMOKOS Mária: *Domokos Pál Péter munkásságának bibliográfiája*. In: *„Megfog vala apóm szokor kezemtől...” Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Szerk.: HALÁSZ Péter. Budapest, 1993. 11–15.
- DOMOKOS Mária: *Zöld Péter moldvai jelentései*. Ethnographia 109 (1998) 267–284.
- DOMOKOS Mária: *Domokos Pál Péter és győri felajánlása*. In: *Számadás. A Domus Hungarica Egyesület a magyarság szolgálatában*. Győr, 2013. 161–162.

- DOMOKOS Mária: *Domokos Pál Péter és Jagamas János levelezése*. In: *Pontosan, szépen. Almási István 80. születésnapjára*. Szerk.: SALAT-ZAKARIÁS Erzsébet. Kolozsvár, 2014. 29–65.
- DOMOKOS Pál Péter: *Adalékok Moldova történetéhez*. Cluj-Kolozsvár, 1940.
- DOMOKOS Pál Péter: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” KÁJONI János: *Cantionale Catholicum*. PETRÁS Incze János: *Tudósítások*. Budapest, 1979.
- DOMOKOS Pál Péter: *Pietro Diodato apostoli látogatásai Oláhországban és Moldvában*. Vigilia 46 (1981) 496–500.
- DOMOKOS Pál Péter: *A moldvai magyarság*. Budapest, 1987⁵ (2001⁶.)
- DOMOKOS Pál Péter: *Múltbanéző. Tanulmányok*. Budapest, 1990.
- DUMEA, Emil: *Istoria Bisericii Catolice din Moldova*. Iași, 2005.
- Egy forráskiadvány története. Beszélgetés Benda Kálmánnal a Moldvai csángó-magyar okmánytárról*. Confessio 14 (1990/3) 110–112. Újraközlve: BENDA: *A nemzeti hivatástudat nyomában*, 493–496.
- Egy történész életútja. Benda Kálmán válaszol Glatz Ferenc kérdéseire. (Egy tv-interjú szövege)*. In: BENDA: *A nemzeti hivatástudat nyomában*, 514–531.
- ÉRSZEGI Géza: *Pásztor Lajos, 1913–1997*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 9 (1997/3–4) 198–199.
- EUBEL, Conradus: *Hierarchia catholica medii aevi*. I–II. Monasterii, 1898–1901.
- FERENȚ, Ioan: *A kunok és püspökségük*. Ford.: DOMOKOS Pál Péter. Budapest, 1981.
- FERMENDŽIN, Eusebius: *Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799*. Zagrabiae, 1887. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 23.)
- FERRO, Teresa: *I missionari cattolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*. Cluj-Napoca, 2005.
- FILITTI, I.[oan] C.[onstantin]: *Din arhivele Vaticanului*. I–II. București, 1913–1914.
- GALLA Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. Sajtó alá rendezte: FAZEKAS István. Budapest–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 2.)
- GALLA Ferenc: *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*. Sajtó alá rendezte: FAZEKAS István. Budapest–Róma, 2015. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 11.)

- GĂZDARU, Dumitru: *Prima tipăritură din Moldova. Contribuție la Istoria Culturii Românești din sec. XVII*. Buletinul Bibliotecii Române 1 (1953) 37–54.
- GĂZDARU, Dumitru: *Un aventurier dalmatin prin Țările Românești în secolul XVII*. Buletinul Bibliotecii Române 1 (5) (1967/1968) 47–76.
- GĂZDARU, Dumitru: *Vechi texte românești scrise de misionari catolici*. In: *Omagiul Profesorului D. Găzdaru*, 1–92.
- GEGŐ Elek: *A' moldvai magyar telepekről*. Budán, 1838. (Reprint: 1987.)
- GÉRA Eleonóra: *Egy fel nem fedezett művésznő a tudós férj árnyékában. Dr. Veress Endréné Méhely Mária története*. In: *1916 – A fordulat éve. Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk.: EGRY Gábor – KABA Eszter. Budapest, 2017. 195–227.
- Gli archivi della Santa Sede e il Regno d'Ungheria (sec. 15–20.) Studi in memoriam del professor Lajos Pásztor archivista ungherese dell'Archivio Segreto Vaticano*. A cura di Gaetano PLATANIA – Matteo SANFILIPPO – Péter TUSOR. Budapest–Roma, 2008. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 4.)
- GUNDA Béla: *A moldvai magyarok néprajzi kutatásának újabb eredményei*. In: *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*. II. Szerk.: PETERCSÁK Tivadar. Budapest, 1989. 59–78.
- GYÁNI Gábor: *Kulturális nacionalizmus és tudományok: a történetírás példája. A történetiség fogalma a nacionalizmuselméletek tükrében*. In: *Nemzet és tudomány Magyarországon*, 11–26.
- GYÖRFFI PÁL: *Az erdélyi ferences kusztódia története*. Ford.: DOMOKOS Pál Péter. Budapest, 1989.
- HALÁSZ Péter: *Eredmények és feladatok a moldvai csángók néprajzi kutatásában*. In: *Uő: Bokrétába kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajzához*. Budapest, 2002. (Örökség). 19–45.
- HALÁSZ Péter: *Domokos Pál Péter moldvai útjai*. In: *Domokos Pál Péter: Moldvai útjaim. Kétnyelvű kiadás. Edíție bilingvă*. Ford.: BARTHA György. Csíkszereda, 2005. (Bibliotheca Moldaviensis). 5–28.
- HASDEU, Bogdan P.: *Documente inedite din Biblioteca Doria-Panfiliana din Roma, relative la istoria catolicismului în România, 1601–1606*. *Columna lui Traian* 7 (1876) 299–324.
- HATOS Pál: *A csángó irodalom és a „vereség kultúrája”*. In: *Uő: Választott népek és a vereség kultúrája. Esszék a modern eszmetörténet vallásos kontextusainak köréből*. Budapest, 2013. 158–171.

- Hogy hitem legyen. Andrásfalvy Bertalan néprajzkutatóval beszélget Heidl György.* Budapest, é. n. (Miért hiszek? XIII.)
- HOLLÓSI Zsolt: *Perben a Vatikánnal. Beszélgetés Eördögh István egyháztörténésszel, a Szentszék egykori titkos levéltárosával.* Szeged 9 (1997/4) 24–27.
- HORVÁTH Antal: *A moldvai katolikusok ősei. Történelmi Dokumentumok 1227–1702.* Budapest, 2000.
- HURMUZAKI, Eudoxiu de: *Documente privitoare la istoria românilor.* I–XIX. + I–VIII. București, 1876–1922.
- IANCU Laura: *Vallás Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat.* Pécs–Budapest, 2013. (Studia Ethnologica Hungarica XVII.)
- IANCU Laura: „*Aki egyesítette Keletet Nyugattal*”. *Boldog Oláh Jeremiás (1556–1625).* Ethnographia 127 (2016) 433–459.
- IANCU Laura: *Domokos Pál Péter Boldog Oláh Jeremiással kapcsolatos kutatásai.* In: *A moldvai magyarság kutatása,* 123–133.
- IANCU Laura: *Miért csángó, ha magyar? A moldvai magyarság története és elcsángósítása.* Budapest, 2022. (Kaleidoszkóp Könyvek).
- [KÁJONI János]: *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusztódia története. Kájoni János kézírata. 1684.* Fordította és sajtó alá rendezte: DOMOKOS Pál Péter – MADAS Edit – SZOVÁK Kornél. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez XXXI.)
- KARALEVSKIJ, Chiril: *Proiectul misiunei lui Antonio Possevino în Moldova și Țara Românească 1583–1585.* Revista catolică 3 (1914) 521–562.
- KARALEVSKIJ, Chiril: *Bernardino Quirini, episcop de Argeș.* Revista catolică 4 (1915) 47–62., 187–205., 515–535.
- KEMÉNY, Joseph: *Ueber das Bisthum und das Franziskanerkloster zu Bakov in der Moldau. Ein kritischer Beitrag zur Kirchengeschichte der Moldau, Walachei und Siebenbürgens.* In: *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens.* II/1. Hrsg.: Anton KURZ. Kronstadt, 1846. 3–82.
- KÓS Károly Dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő Dr.: *Moldvai csángó népművészet.* Bukarest, 1981.
- KOVÁCH Géza: *Veress Endre hagyatéka.* In: *Europa (Balcanica–Danubiana–Carpathica) 3. Annales (Cultura–Historica–Philologica).* Főszerk.: MISKOLCZY Ambrus. Budapest, 1998. 184–202.
- KOVÁCS Sándor Iván: *Római levél. Csángók a Via Giulián.* Ahogy tetszik. A Magyar Hírlap Kulturális Magazinja, 1991. március 15., péntek, ix.

- KOWALSKY, Nikolaus – METZLER, Josef: *Inventory of the Historical Archives of the Sacred Congregation for the Evangelization of Peoples or „de Propaganda Fide”*. Rome, 1983. (Studia Urbaniana 18.)
- KÖVÁRI Réka: *Népelemek Domokos Pál Péter csángó népzenei gyűjtéseiben*. In: *A moldvai magyarság kutatása*, 83–95.
- LAKATOS István: *Siculia*. Kiad., jegyz., ford., utószó: PAP Levente. Iași, 2017. *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Szerk.: ILYÉS Sándor – PETI Lehel – POZSONY Ferenc. Kolozsvár, 2008.
- LUKÁCS, Ladislaus – POLGÁR, Ladislaus: *Documenta Romana historiae Societatis Iesu in regnis olim Corona Hungarica unitis*. I–II. Romae, 1959–1965
- LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Iesu*. II. (1601–1640). Romae, 1982. (Monumenta Historica Societatis Iesu 125.)
- LÜKÖ Gábor: *A moldvai csángók. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal*. Szerk. és az utószót írta: POZSGAI Péter – HEILIG Balázs. Budapest, 2002². (Lükő Gábor művei 2.)
- MAGYAR Zoltán: *A moldvai magyarok epikus népköltészete. Kutatástörténeti áttekintés*. Pro Minoritate 33 (2023/2) 36–54.
- Magyarok és románok*. I–II. Szerk.: DEÉR József – GÁLDI László. Budapest, 1944. (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1944.)
- MAKKAI László: *A milkói (kún) püspökség és népei*. Budapest, 1936.
- MÁLYUSZ Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. és sajtó alá rendezte: Soós István. Budapest, 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Visszaemlékezések).
- MARCHUT Réka: *Törekvések a moldvai csángók „hazatelepítésére” a második világháború éveiben*. Pro Minoritate 33 (2023/2) 92–112.
- MÁRTINAȘ, Dumitru: *Originea ceangăilor din Moldova*. București, 1985.
- MÁRTINAȘ, Dumitru: *L’origine dei cattolici di Moldavia*. Padova, 1987.
- MÁRTINAȘ, Dumitru: *The Origins of the Changos*. Iași–Oxford–Portland, 1999.
- MIKECS László: *Csángók*. h. n., é. n. [Budapest, 1941.] (Reprint: 1989.)
- MIKECS László: *A Kárpátokon túli magyarság*. In: *Magyarok és románok*, I. 441–507.
- MIKECS László: *A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása*. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek 171.)
- Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*. *Documenta Hungarorum in Moldavia 1467–1706*. I–II. Szerk.: BENDA Kálmán. Sajtó alá rendezte: BENDA Kálmán – JÁSZAY Gabriella – KENÉZ Győző – TÓTH István György. Budapest, 1989. (A Magyarságkutatás könyvtára I.)

- Moldvai csángók és a változó világ.* Szerk.: DIÓSZEGI László. Budapest–Szombathely, 2009. (A Magyarságkutatás könyvtára XXX.)
- Moldvai gyűjtés.* Gyűjtötte: VERESS Sándor. Szerk.: BERLÁSZ Melinda – SZALAY Olga. Budapest, 1989. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XVI.)
- MOLNÁR Antal: *A római magyar iskola. (Magyar jezsuita történészek Rómában 1950 után).* In: *Historicus Societatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv.* Szerk.: MOLNÁR Antal – SZILÁGYI Csaba – ZOMBORI István. Budapest, 2007. (METEM Könyvek 62.) 45–68.
- MOLNÁR Antal: *A Római Magyar Akadémia.* In: MOLNÁR Antal – TÓTH Tamás: *A Falconieri-palota, Róma.* Budapest, 2016. 113–155.
- MOLNÁR, Antal: *Catholic Confessionalization in Moldavia at the Border between East and West. The Synod of Cotnari and the Speculum Ordinis of Bartolomeo Bassetti OFMConv (1642).* Città del Vaticano, 2024. (Atti e Documenti). Megjelenés alatt.
- MORARIU, Bonaventura: *Il „Dipomatarium Italicum” edito dalla Scuola Romana in Roma.* Miscellanea Francescana 38 (1938) 573–577.
- MORARIU, Bonaventura: *Series chronologica Praefectorum Apostolicorum antiquae nostrae Missionis in Moldavia et Valachia durante saec. XVII et XVIII, cui accedit series chronologica Episcoporum Bacoviensium.* Civitas Vaticana, 1940.
- MORARIU, Bonaventura: *Appunti sulla missione dei Frati Minori Conventuali di Moldavia.* Miscellanea Francescana 41 (1941) 351–354.
- MORARIU, Bonaventura: *Series chronologica episcoporum ac praefectorum apostolicorum missionis Fr. Minorum Conventualium in Moldavia durante saeculo XIX.* Civitas Vaticana, 1942.
- MORARIU, Bonaventura: *La missione dei Frati Minori Conventuali in Moldavia e Valacchia nel suo primo periodo, 1623–50.* Roma, 1962.
- [MORARIU, Bonaventura:] *Series chronologica. Seria cronologică, de pr. Bonaventura Morariu.* (Ediție bilingvă). Ed.: CORNEL CADAR. Iași, 2019.
- MORARIU, Iuliu-Marius: *„Ephemeris Dacoromana” and „Dipomatarium Italicum” and their Role in the Dissemination of the Romanian Culture in the Occidental Space.* Astra Sabesiensis 7 (2021) 177–188.
- NAGY Kornél: *Tóth István György munkásságának bibliográfiája 1979–2005.* Történelmi Szemle 47 (2005) 393–409.
- NĂSTASE, Gheorghe I.: *Ungurii din Moldova la 1646 după „Codex Bandinus”.* Arhivele Basarabiei 6 (1934) 397–414., 7 (1935) 74–88.

- Năstase. Kétnyelvű kiadás. Ediție bilingvă.* Ford.: BARTHA György. Csíkszereda, 2003. (Bibliotheca Moldaviensis).
- NEMES, Gábor: *Bibliografia di Lajos Pásztor.* In: *Gli archivi della Santa Sede*, 291–305.
- NÉMETH László Imre: *Magyar egyházi hírek 1975–1984, ahogy Mester István látta Rómából.* Budapest, 2024.
- Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században.* Szerk.: SZILÁGYI Adrienn – BOLLÓK Ádám. Budapest, 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 5.)
- Omagiu Profesorului D. Găzdaru. Miscellanea din studiile sale inedite sau rare.* I. *Studii istorico-filologice.* Freiburg i. Br., 1974.
- ŐZE Sándor: *Történészek az állambiztonság célkeresztjében. Benda Kálmán megfigyelése.* Budapest, 2014.
- PAL, Iosif Petru M.: *Originea Catolicilor din Moldova și Franciscanii păstori lor de veacuri.* Săbăoani–Roman, 1942.
- PÁL Zoltán: „Sziklai Barna” jelentései az MTA Irodalomtörténet Intézetéről (1958–1964). *Betekintő* 16 (2022/1) 89–119., 16 (2022/2) 43–61.
- PALL, Francisc: *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române din mijlocul veacului al XVII-lea.* *Studii Italiene* 6 (1939) 45–69.
- PALL, Francisc: *Le controversie tra Minori conventuali e i Gesuiti nelle missioni di Moldavia (Romania).* *Diplomatariu Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani* 4 (1939) 136–357.
- PÁSZTOR Lajos: *A Vatikáni Levéltár.* *Levéltári Közlemények* 20–23 (1942–1945) 100–129.
- PÁSZTOR, Lajos: *L’attività missionaria del P. Bernardino Silvestri, Min. Conv. e la sua relazione sulla Moldavia (1688–97).* *Archivum Franciscanum Historicum* 42 (1949) 257–277.
- PÁSZTOR, Lajos: *Relazioni del P. Modesto da Roma sulla Transilvania.* *Antemurale* 5 (1959) 35–83.
- PÁSZTOR Lajos: *Adatok a bukovinai és moldvai magyarság 19. századi történetéhez.* *Levéltári Közlemények* 69 (1998) 85–97.
- Pásztor Lajos köszöntése.* *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok.* *Regnum* 4 (1994/3–4) 243–250.
- PEJACSEVICH, Juliján Graf: *Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel, apostolischer Vicar und Administrator der Moldau, bulgarischer Internuntius am kaiserlichen Hofe und kaiserlicher Gesand-*

- ter bei dem Kosaken-Hetman Bogdan Chmielnicki (1612–1674). Archiv für Österreichische Geschichte 59 (1880) 337–657.
- PÉNTEK János: *A moldvai magyarokról és a csángó elnevezésről*. Magyar Nyelv 110 (2014) 437–447.
- PÉNTEK János: *Az identitás összekapcsoló és szétromboló kötelékei*. In: *A moldvai magyarság kutatása*, 155–168.
- PERIŞ, Lucian: *Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento*. Cluj-Napoca, 1998.
- PERIŞ, Lucian: *Prezenţe catolice în Transilvania, Moldova şi Ţara Românească (1601–1698)*. Ed. îngrijită de Ovidiu GHITTA. Blaj, 2005.
- PERKA Mihály: *Gyökerek. A moldvai magyarokról (a csángók)*. Ford.: IANCU Laura. Budapest, 2020.
- POZSONY Ferenc: *A moldvai csángó magyarok*. Budapest, 2005. (Örökség).
- POZSONY Ferenc: *A csángó tárgyi kultúra kutatása és múzeumi reprezentációja*. In: *A moldvai magyarság kutatása*, 254–264.
- PRITZ Pál: *Köpeczi Béla*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai*. Szerk.: SZILÁGYI Adrienn. Budapest, 2023. 343–350.
- Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini Petri Pázmány, archiepiscopi Strigoniensis etc. nunc recenter editum*. Posenii, 1625.
- ROMSICS Ignác: *Kosáry Domokos és a Teleki Intézet, 1941–1949*. Magyar Tudomány 174 (2013) 1458–1465.
- ROSETTI, Radu: *Despre unguri şi despre episcopiile catolice din Moldova*. Analele Academiei Române. Seria II – Tom. XXVII (1904–1905) Memoriile Sectiunii Istorice, 247–255.
- ROSETTI, Radu – ARENS, Meinolf – BEIN, Daniel – DEMÉNY Lajos: *Rendhagyó nézetek a csángókról*. Szerk. és az előszót írta: MISKOLCZY Ambrus. Budapest, 2004.
- SCHMIDT, Guilielmus: *Romano-Catholici per Moldaviam episcopatus et rei Romano-Catholicae res gestae*. Budapestini, 1887.
- SEMSEI Sándor: *Püski Sándor vezérszerepben? - A per titkosszolgálati előmunkálatai*. Országút 4 (2023/10) 19–21.
- SERES Attila: *Domokos Pál Péter missziója a bukaresti magyar követségen (1940–1941)*. Magyar Kisebbség 14 (2009/3–4) 276–321.
- SERES Attila: *Moldvai csángók és a magyar etnikai tér megerősítésének kérdése az első világháború idején*. Hadtörténelmi Közlemények 128 (2015) 687–707.

- Somorjai Ádám *bencés szerzetessel Elmer István beszélget*. Budapest, 2021.
- SOMORJAI Ádám OSB: *Publikációs tevékenység 1975–2022 között*. In: *Ecclesiae et historiae servus infatigabilis. Tanulmányok Somorjai Ádám 70. születésnapjára*. Szerk.: ZOMBORI István. Budapest, 2022. 465–493.
- Soós István: *Kenéz Győző (1916–1990)*. Levéltári Szemle 41 (1991/3) 103–105.
- Soós István: *Benda Kálmán műveinek bibliográfiája*. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk.: GLATZ Ferenc. Budapest, 1993. 415–451.
- STANDEISKY Éva: *Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban. Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere (esettanulmány)*. In: *Évkönyv 2002 X. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet*. Budapest, 2002. 169–190.
- ȘTEFĂNESCU, Melchisedec: *Papismul și starea actuală a Bisericii Ortodoxe din Regatul României*. București, 1883.
- SZABÓ Gyula: *Jakab Antal küzdelme a megmaradásért. (Ki lesz az utód?)*. Budapest, 2013.
- SZABÓ T. ATTILA: *A moldvai csángó nyelvjárás kutatása*. In: *Uő: Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek*. V. Bukarest, 1981. 482–527., 599–609. (1959.)
- SZILAS, László: *Inventar der die Jesuitenmission im Türkischen Ungarn betreffenden Dokumente im Band Austr. 20. des Römischen Archivs der Gesellschaft Jesu*. In: *Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet*. München, 1975. 255–267.
- SZÖNYEI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. I–II. Budapest, 2012.
- SZÖNYI Zsuzsa: *A Triznya-kocsmá. Magyar sziget Rómában*. Budapest, 1999.
- TÁNCZOS Vilmos: *A moldvai csángók lélekszámáról*. In: *Csángósors*, 7–32.
- TÁNCZOS Vilmos: *A moldvai csángók nyelvészeti kutatása*. In: *Uő: Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Kolozsvár, 2011. 109–185.
- THEINER, Augustinus: *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. I–IV. Romae, 1860–1864.
- TOCĂNEL, Pietro: *Origine cattolica dei romeni e apostolato dei francescani conventuali*. Miscellanea Francescana 45 (1945) 172–176.

- TOCANEL, Pietro: *Storia della Chiesa Cattolica in Romania. III/1–2. Il Vicariato Apostolico e le missioni dei Frati Minori Conventuali in Moldavia*. Padova, 1960–1965.
- TOCĂNEL, Petru: *Franciscanii Minori Conventuali și limba română*. *Bună Vestire* 11 (1972/3) 9–43.
- TÓTH István György: *Diákok (licenciátusok) a moldvai csángó magyar művelődésben a XVII. században*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk.: ZOMBORI István. Szeged, 1988. 139–147.
- TÓTH István György: *Csángó hétköznapiak a 17. században*. *Rubicon* 1 (1990/6) 8–10.
- TÓTH István György: *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Roma–Budapest, 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.)
- TÓTH, István György: *Kálmán Benda, un grand maître de l’historiographie hongroise*. In: *Rencontres intellectuelles franco-hongroises. Regards croisés sur l’histoire et la littérature*. Ed. Péter SAHIN-TÓTH. Budapest, 2001. 132–138.
- TÓTH István György: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. I–V. Roma–Budapest, 2002–2008. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4.)
- TÓTH István György: *Missziók és misszionáriusok a moldvai csángók között a 17. században*. *Kisebbségkutatás* 13 (2004/1) 86–93.
- TÓTH István György: *A katolikus egyház szerepe a moldvai csángók etnikai identitásának kialakulásában a 17. században*. In: *Veszélyeztetett örökség*, 11–17.
- TÓTH Krisztián: *Veress Endre történész élete és munkássága (1868–1953)*. In: *Örökség – identitás – emlékezet. A kulturális és szellemi örökség recepciója Erdélyben*. Kolozsvár, 2023. (Erdélyi Évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve VIII.) 227–235.
- TUSOR Péter: *Monumenta és Collectanea. Magyar történeti kutatások a Vatikánban*. Budapest–Róma, 2022. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 20.)
- UNGVÁRY Krisztián: *Mozgásterek és kényszerpályák. Az MTA és az ELTE tudósai az állambiztonság célkeresztjében*. In: *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Szerk. RAINER M. János. Budapest, 2011. (Az Esterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája Közleményei 1.) 73–99.

- URECHIĂ, V.[asile] A.[Ilexandrescu]: *Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierei lui Bandinus dela 1646, urmată de textu, însoțit de acte și documente*. București, 1895. (Estrasu din Analele Academiei Române. Seria II – Tom. XVI. Memoriile Secțiunii Istorice).
- VARGA Andrea: *A moldvai katolikusok a Vatikán és a Szekuritáté között*. In: *Veszélyeztetett örökség*, 157–161.
- VARGA Bálint: *Birodalmi és nemzeti történetírói közösségek a 19. századi Habsburg Monarchiában*. In: *Nemzet és tudomány Magyarországon*, 102–124.
- VASILE, Cristian: *Combaterea „iredentismului” maghiar pe taram confesional in Romania comunista, 1968–1989*. In: *Minoritatea maghiară în perioada comunistă*. Ed.: Ágoston OLTÍ – Attila GIDÓ. Cluj-Napoca, 2009. 142–160.
- VASILIU, Virginia: *Miscellanea di piccole notizie riguardanti la storia romena dei secoli XVI e XVII*. *Diplomatarium Italicum*. Documenti raccolti negli archivi italiani I (1925) 224–258.
- VERESS, Andrei: *Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644–1650)*. In: *Academia Română – Memoriile Secțiunii Istorice*. Seria III. Tomul VI. București, 1926. 333–397.
- VERESS Endre: *A moldvai csángók származása és neve*. Cluj-Kolozsvár, 1934. (Erdélyi Tudományos Füzetek 67.)
- VERESS Endre: *Marco Bandini Boszniában (1633–1645)*. MTAK KIK Kzt. Ms. 476.
- VERESS Endre: *Önéletrajzi vázlat*. [Pécs, 1950.] MTA KIK Kzt. Ms. 5068/93. *Veszélyeztetett örökség, veszélyeztetett kultúrák. A moldvai csángók*. Szerk.: DIÓSZEGI László. Budapest, 2006. (A Magyarságkutatás könyvtára XXIX.)
- VINCZE Gábor: *A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttepedése Magyarországra (1940–1944)*. *Pro Minoritate* 11 (2001/3) 141–187.
- VINCZE Gábor: *Egy magyar etnikai csoport a román nemzetépítés árnyékában. A moldvai csángó-magyarok sorsa a 19. század végétől a 21. század elejéig*. In: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*, 9–74.
- VINULESCU, Gheorghe: *Pietro Diodato e la sua relazione sulla Moldavia (1641)*. *Diplomatarium Italicum*. Documenti raccolti negli archivi italiani 4 (1939) 75–135.
- WILDMANN János: *Jozef Tomko szlovák bíboros Eördögh-üzése. Interjú dr. Eördögh István egyháztörténésszel*. *Egyházforum* 28 (2013/2) 2–8.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Andrásfalvy Bertalan 47–49, 52–54, 66, 67, 82
Auner, Karl 16
- Babucs Antal 7
Bálint Lajos 43, 44
Balogh József 9, 58
Bandinus, Marcus OFM 13–17, 22, 60, 79, 82
Bassetti da Piano, Bartolomeo OFMConv 89
Beke György 68
Beke Pál SJ 39, 63
Békés Gellért OSB 40–44, 64,
Bellinus Pál 89
Benda Kálmán 9, 20, 23, 47–55, 58–73,
75–92, 94, 97
Benkő József 10
Berze Nagy János 52
Bonfini, Antonio 79
Borzsák István 56
Bruti, Bartolomeo 39, 65
Bujtut György SJ 39
- Călinescu, Gheorghe 25, 39, 79
Cândea, Romulus 16, 17
Ceașescu, Nicolae 73
Coja, Ion 74
Coșa, Anton 93
- Cseh Gergő Bendegúz 7
Csertő Sándor 41
Csoóri Sándor 76
- Deák Éva 94
Dehm, Fidelis OFMConv 15
Diodato, Pietro OFM 25, 41
Domokos Mária 7, 33, 77
- Domokos Pál Péter 7, 9, 28, 32–47, 49, 52,
53, 56, 59, 65, 66, 72–77, 81–84, 97
Doria Pamphilj család 65, 71, 79
Dreska Gábor 7, 14
Dumitriu-Snagov, Ion 74
Dură, Ioan 43
- E. Kovács Péter 85, 86
Eduárd Ferenc 76
Elekes Lajos 59, 65
Eördögh István 7, 85–87
Esarcu, Constantin 13, 14
Eubel, Konrad OFMConv 13
- Fáy Zoltán 7, 14
Fazekas István 71, 91
Fejér József SJ 39, 40, 56, 65
Filitti, Ioan Constantin 13
Fraknói Vilmos 19
Fügedi Erik 71
- Gábrriel Asztrik OPraem 87
Galla Ferenc 71
Gazda József 68
Găzdaru, Dumitru 31
Gegő Elek OFM 10, 14
Glatz Ferenc 72
Guida, Francesco 77, 78, 81
- Horváth Tibor SJ 87
Hurmuzaki, Eudoxiu de 12, 23, 80
- I. Tóth Zoltán 59
Iancu Laura 7, 32
Illyés Gyula 52

Ionica Xénia 7, 14
Iorga, Nicolae 20, 26

Jakab Antal 43
Jáki Sándor Teodóz OSB 46
János Pál, II. 41
Jászay Gabriella 70, 91, 92
Jászay Magda 50
Jaszy (Piroska) György SJ 64
Juhász Gyula 72

Kada Lajos 42–44
Kádár János 73, 74
Kallós Zoltán 48
Kardos Tibor 57
Karlinszky Balázs 7, 58
Katona Tamás 82
Kemény József 13, 14
Kenéz Győző 62, 63, 70, 71, 78, 80, 87–90
Keresztes Sándor 45
Keresztury Dezső 52
Kiss Ferenc 76
Kollonich Lipót 59
Kosáry Domokos 49, 50, 56
Köpeczi Béla 50, 53, 72, 75, 80
Krepels Mária 91
Krenner Miklós 20

Ladó Bálint SJ 64
Lakatos István 82
Lékai László 43
Lőrincz Imre 68
Lukács László SJ 9, 37–40, 56, 61, 63–65, 72,
73, 77, 78, 80
Lukácsy Sándor 68

Maccarrone, Michele 70
Makkai László 50,
Mályusz Elemér 53, 58
Mancinelli, Giulio SJ 65
Manselli, Raoul 57
Márki Sándor 19
Mártaș, Dumitru 73, 74, 76, 77, 81, 97
Mártaș, Ioan 29, 73

Márton Áron 76
Márton Hugó OPracm 40–43, 45
Méry Tünde 7
Mester István 39–41
Metzler, Josef OMI 40
Mezey László 39
Mikecs László 10, 17, 21, 23, 35, 59
Miskolczy Ambrus 89
Morariu, Bonaventura OFMConv 30, 31

Năstase, Gheorghe I. 17, 26
Natoński, Bronislaw SJ 64
Németh Imre („Nemes Endre”) 75

Nyisztor Zoltán 42

Oborni Teréz 91
Oláh Jeremiás OFMCap 43, 44, 76
Ormos Mária 50

Pach Zsigmond Pál 72, 75
Pal, Iosif Petru M. OFMConv 26–30, 73, 81,
97
Pall, Francisc 25, 39, 66, 80,
Pamlényi Ervin 50, 75
Papp Géza 36
Pásztor (Klein) Edith 56, 57, 61
Pásztor Lajos 7, 9, 38–40, 56–61, 64, 65,
68–71, 77, 83, 91, 97
Pázmány Péter 70, 88
Péntek János 7
Perka Mihály 94
Péterffy Gedeon 57
Péterffy Károly SJ 10
Pető Sándor („Pénzes János”) 36
Petrás Ince János OFMConv 52
Piluzzi, Vito OFMConv 71
Pók Attila 7
Possevino, Antonio SJ 39
Pozsgay Imre 49, 52, 53
Püski Sándor 36

Quirini, Bernardo OFM 65

R. Várkonyi Ágnes 62
 Radó Polikárp OSB 88
 Rákos B. Rajmund OFMConv 37, 42
 Râmneanțu, Petre 29, 30
 Ránki György 55, 64, 72,
 Reichersdorfer, Georgius 79
 Rimely Ádám 45, 77
 Robu, Ioan 76
 Rosetti, Radu 16, 26

 Schmidt, Wilhelm 9, 14, 15
 Silvestri, Bernardino OFMConv 60
 Solyomváry Ilona 41
 Somorjai Ádám OSB 7, 41, 43, 44
 Sonnevend Gergely 7
 Soós István 62
 Ștefănescu, Melchisedec 15
 Știrbei, Alexandru 21

 Szabad György 75
 Szabó Ferenc SJ 41
 Száraz György 68
 Szász Zoltán 70
 Szatmári Judit 7
 Szekeres László („Sziklai Barna”) 76
 Szekfű Gyula 49, 56, 58, 59
 Szelepcényi György 59,
 Szentgyörgyi Mária 53
 Szépfalusi István 54, 62, 64, 65, 67
 Szilágyi Csaba 94
 Szini István SJ 39
 Szovák Kornél 7, 56,
 Szőnyi Zsuzsa 41, 42, 44, 46

 Tabar, Sarkis 86
 Takács Gyula 49
 Tari Őrs 7
 Teleki Géza 57
 Theiner, Augustin 12, 23, 80
 Tocănel, Petru OFMConv 29–31, 76, 81
 Tomek Vince SchP 42, 57
 Tomko, Jozef 86
 Torday Adél 40, 41,
 Tóth István György 9, 48, 70–72, 78, 80, 81,
 86, 90–95, 97
 Triznya Máttyás 41, 42, 44, 46
 Tusor Péter 32

 Ujhelyi Tamásné 70
 Ungureanu, Vasile M. 74
 Urechîă, Vasile Alexandrescu 14, 22
 Vanyó Tihmér OSB 26
 Vásárhelyi Gergely SJ 39
 Vasiliu, Virginia 25
 Veress Endre 9, 18–23, 48, 52, 54, 55, 58,
 61–63, 66, 67, 79, 97
 Veress Sándor 18, 19, 21
 Veress Sándor, ifj. 21
 Vinulescu, Gheorghe 25

 Zimányi Vera 50, 62
 Zolcsák István 35, 41
 Zombori István 7
 Zöld Péter 10

 Zsigmond Gyula 36

SUMMARY

Hungarian researches in the Vatican on the history of the Hungarians of Moldova

The aim of this volume is multifaceted and supported by correspondingly multi-layered sources. On the one hand, the author provides an inventory of the published works of Hungarian and Romanian research on Moldavia. On the other hand, he takes stock of the results of archival collection work on the Hungarian side that have survived in manuscript form. At the same time, he also describes the science policy background and provides a broader historical context of archival research and its impact on scholarly work. Lastly, the book attempts to reconstruct the research process as accurately as possible. The result is a rather unconventional historiographical tableau that provides a historical assessment of the research results and describes the cultural and political context of the historian's work. To this end, the author has reviewed and processed the manuscript legacies of all the researchers involved, including Wilhelm Schmidt (1817-1901), Endre Veress (1868-1953), József Balogh (1911-1980), Lajos Pásztor (1913-1997), Péter Pál Domokos (1901-1992), László Lukács (1910-1998), Kálmán Benda (1913-1994), and György István Tóth (1956-2005).

From the outset, research on Moldavia was a distinct area of study within Hungarian research in the Vatican. It proceeded in parallel with Romanian research, sometimes complementing and other times contradicting it. The Moldavian theme played a significant role in the historiography of both nations and was closely linked to their national political aspirations. Therefore, it is intriguing to explore the history of research in various registers. The researchers' correspondence and the exploration of secret police files has enabled a comprehensive reconstruction, shedding light on many previously unknown details.

Among the most important lessons to be learned is that until the second half of the 20th century, Romanian historians conducted more and higher quality research on the history of Moldavian Catholics in the archival collections of the Vatican and Rome than their Hungarian counterparts. This trend was reversed in the 1980s, due to the opposite development of the two nations' historiographies. Romanian historiography increasingly fell into the trap of extreme nationalism during the Second World War, and especially from the 1970s onwards. In contrast, Hungarian scholars, without state support and in opposition to the political leadership, sought to counter Romanian nationalist propaganda with high-quality, source-based historiography. This makes the comparative analysis of the opposing activities of the Hungarian and Romanian secret services particularly enlightening. Until the late 1980s, the Romanian secret service supported these endeavours in Romania, while Hungarian secret service obstructed them in Hungary.

The research on Moldova conducted in the Vatican combined academic research with historical reconstruction to serve explicitly national aspirations, whether assimilationist or identity-preserving. The research carried out by scholars with scientific objectives and the resulting publications have yielded very significant results in the academic communities of both countries: one need only refer to the highly acclaimed publications of the Romanian Academy in Rome or the research of Endre Veress, Lajos Pásztor and Kálmán Benda. The main difference between the two national historiographies lies in the publications that are primarily concerned with identity politics. The Romanian publications in this category are pamphlets completely devoid of scientific character and criteria. In contrast, the historical writings of Pál Péter Domokos (a leading figure in the Hungarian national struggle for the Csángós) present the history of the Hungarians in Moldavia, albeit not with impeccable philological standards, but with a focus on original sources. In other words, the scholarly attitude and work of Domokos cannot be compared to the academically meritless propaganda activities of Iosif Petru M. Pal and Dumitru Mărtinaș.

Although Romanian scholars achieved significant results by international standards, particularly between the two world wars, and some clerics and expatriate researchers continued this work in the second half of the century, the earlier momentum was not regained after 1990. By contrast, the *Moldvai csángó-magyar okmánytár (Documenta Hungarorum in Moldavia)* played a significant role in the revival of Hungarian research in the Vatican and in setting its thematic emphases. Thanks to István György Tóth's research on Mol-

davia, the Holy See Archives' rich source material regarding Hungarian history during the Ottoman period was uncovered. Tóth's work was continued by the younger generation that followed in his footsteps. The study of Roman sources concerning the history of Moldavian Catholics is of crucial importance in the history of research conducted in the Vatican. This is not only relevant because of its role in national politics, but also because of its emphases on Central European and the Balkans, as expressed by Kálmán Benda. Therefore, it is the shared responsibility of researchers of Hungarian and Romanian historiography to continue the work of their predecessors.